

**ИНСТИТУТ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ
НА ОБЩЕСТВАТА И ЗНАНИЕТО
БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ**

Доц. д-р Емилия Евгениева Ченгелова

**ХОЛИСТИЧЕН ПОДХОД
ЗА ИЗГРАЖДАНЕ НА МЕТОДОЛОГИЯ
ЗА ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ
НА „ИКОНОМИКАТА В СЯНКА“**

АВТОРЕФЕРАТ

на

**дисертация за присъждане на научната степен
“Доктор на социологическите науки”**

**в Професионално направление 3.1.
“Социология, антропология и науки за културата”**

СОФИЯ • 2013

Дисертационният труд е обсъден и насочен за защита на разширено заседание (семинар) на Центъра за емпирични социални изследвания към Института за изследване на обществата и знанието при БАН въз основа на Заповед № РД-09-345/14.03.2013 г.

Дисертацията се състои от увод, изложение в четири глави, заключение и литература в общ обем от 381 страници. В цитираните библиографски източници са посочени общо 236 заглавия, от които 101 заглавия на български език, 31 заглавия на руски език, 104 заглавия на английски език. Допълнително са посочени 71 електронни източници по темата, от които 26 на български език и 45 на английски език.

Оформени са 25 фигури и 5 таблици.

Публикациите по темата са 18.

Научните доклади по темата на дисертацията са 10.

Защитата на дисертацията ще се проведе на.....
от ..... ч. в зала ..... на.....
на заседание на избрано от Научния съвет на ИИОЗ жури.

СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИЯТА:

УВОД	7
ГЛАВА ПЪРВА. КРИТИЧЕН АНАЛИЗ НА ТРАДИЦИИТЕ В ПОДХОДИТЕ И МЕТОДИТЕ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА НЕФОРМАЛНИТЕ ИКОНОМИЧЕСКИ ДЕЙНОСТИ	22
§1. Теоретични основи на изследването и обяснението на неформалните икономически дейности	22
1.1. Възникване и оформяне на предметното поле на изследванията на неформалните икономически дейности	22
1.2. Неформалните икономически дейности – универсална характеристика на съвременните икономики	26
1.3. Институционалният „ключ“ за обяснение на неформалността в стопанския живот	31
§2. Европейски и световни тенденции в изследването на неформалните икономически дейности	36
2.1. Дефиниране на обекта на изследване	37
2.2. Традициите в подходите и методите	49
2.3. Най-новите тенденции	53
§3. Социологически реконструкции на неформалността	57
3.1. Теоретично преосмисляне на корените на неформалността	57
3.2. Задълбочаване на социологически дебат върху неформалността в социално икономическите отношения	62
§4. Критичен анализ на моделите за емпирично изследване на неформалността у нас през първото десетилетие на 21 век	71
4.1. Предметна насоченост и устойчивост на изследванията	71
4.2. Тематични центрове на емпиричните изследвания на неформалните икономически дейности у нас	76
4.3. Изследването на неформалните икономически дейности контекста на дневния ред на академичните среди	79
4.4. Външно привнесен изследователски поглед върху неформалността у нас	82
4.5. Социалните партньори – допълващият „център“ в социологическия прочит на неформалността	85
4.6. Основни предизвикателства пред конструирането на методология за емпирично изучаване на неформалните икономически дейности	87
§5. Основни изводи	92
ГЛАВА ВТОРА. КОНСТРУИРАНЕ НА МЕТОДОЛОГИЯ ЗА ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА ИКОНОМИКАТА В СЯНКА	95
§1. Принципи изисквания към конструирането на методология за емпирично изследване на икономиката в сянка	95
1.1. За термина „методология на социалните емпирични изследвания“	96
1.2. Основни подходи при интерпретирането на термина „методология на социалните емпирични изследвания“	98

1.3. Разбиране за същността и елементите на методология на емпирично изследване на икономиката в сянка.....	102
§2. Подход и модел за построяване на методология за емпиричното изследване на икономиката в сянка	106
2.1. Холистичен подход за конструиране на методология за емпирично изследване на икономиката в сянка.....	106
2.2. Модел за конструиране и прилагане на методология за емпирично изследване на икономиката в сянка.....	112
§3. Теоретичен модел за емпирично изследване на икономиката в сянка	122
3.1. Дефиниране, същност и елементи на конструкта „икономика в сянка“	122
3.1.1. Формални и неформални икономически дейности	124
3.1.2. Елементи на неформалната икономика	127
3.1.3. Дефиниране на конструкта „икономика в сянка“	134
3.1.4. Структурни елементи на конструкта „икономика в сянка“	136
3.2. Генезис на икономиката в сянка в българското общество	140
3.3. Функции на „икономиката в сянка“ и типове неформалност	144
3.4. Причинно-факторна обусловеност на икономиката в сянка в българското общество.....	153
3.5. Социално-икономически последиствия от „икономиката в сянка“.....	158
3.6. Неформалните правила в контекста на „икономиката в сянка“.....	160
3.7. Институционалният вакуум и неизбежното възникване на нови видове неформалност.....	163
3.8. Модели на поведение при „икономиката в сянка“.....	167
3.8.1. Модели на „включеност“ на населението в сиви практики.....	168
3.8.2. Модели на включеност на икономическите субекти в сенчести практики	169
§4. Обосновка на подходите и методите за изследване	180
§5. Дефиниране на източниците на емпирична информация	183
5.1. Основни източници на емпирична информация.....	183
5.2. Допълнителни източници на емпирична информация	186
§6. Конструиране на система от емпирични индикатори	189
§7. Изводи.....	192
ГЛАВА ТРЕТА. ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКА СТРАТЕГИЯ И ТЕХНОЛОГИЯ ЗА ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА ИКОНОМИКАТА В СЯНКА.....	196
§1. Обосновка на избора на изследователска стратегия и технология за емпирично изследване на „икономиката в сянка“	196
§2. Дефиниране на системата от социологически изследвания	205
2.1. Предметно поле, функции и специфика на изследванията	209
2.2. Изследователски хипотези.....	216
2.3. Обосновка на решенията за избор на единици на изследване	221
§3. Избор на релевантни методи за набиране на емпирична информация за изучаването на „икономиката в сянка“	227
3.1. Предварителна оценка на релевантността на методите за набиране на емпирична информация за икономиката в сянка	228
3.1.1. Оценка на релевантността на количествените методи.....	230

3.1.2. Оценка на релевантността на качествените методи	233
3.2. Съответствие между избраните методи за набиране на емпирична информация и източниците на информация.....	236
§4. Вътрешна организация на изследователската технология	240
4.1. Първи изследователски цикъл.....	240
4.2. Втори изследователски цикъл	245
4.3. Трети изследователски цикъл.....	249
§5. Конструиране на изследователските инструменти	254
5.1. В търсене на оптимален баланс между общоприетите канони и съдържателната уникалност на изследването	255
5.2. Етапи в конструирането на изследователските инструменти	257
5.3. Специфики при дизайна на изследователските инструменти	267
5.4. Особенности в конструирането на изследователските инструменти за веб-базираните анкетни допитвания	271
§6. Програма за обработка и анализ на емпиричната информация	275
6.1. Обработка и анализ на съвкупната информация от количествените изследвания	276
6.2. Обработване и анализ на информацията от качествените методи.....	282
§7. Контролните действия – предпоставка и гаранция за качествено реализиране на изследователската технология.....	283
7.1. Обосновка на системата от контролни действия.....	283
7.2. Система от контролни действия.....	286
§8. Организационно-технически аспекти на емпиричното изследване на икономиката в сянка	290
§9. Изводи.....	291
ГЛАВА ЧЕТВЪРТА. ВЕРИФИКАЦИЯ НА МЕТОДОЛОГИЯТА ЗА ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА ИКОНОМИКАТА В СЯНКА.....	295
§1. Встъпителни думи.....	295
§2. Инструменталната адекватност и приложимост на разработената система от социологически изследвания	297
§3. Верификация на теоретичния модел на обекта за изследване.....	305
3.1. Емпирични доказателства за съдържанието на конструкта „икономика в сянка“	306
3.1.1. Емпиричен прочит на конструкта „икономика в сянка“	306
3.1.2. Верификация на тезите за основните форми на проявление на „икономиката в сянка“	307
3.2. Емпирични доказателства за същностните характеристики на „икономиката в сянка“	315
3.2.1. Двойственост и вътрешна противоречивост на „икономиката в сянка“	316
3.2.2. Динамичност, гъвкавост и рефлексивност на „икономиката в сянка“	320
§4. Верификация на обосноваването и релевантността на източниците на емпирична информация.....	330
4.1. Основни аспекти на верификацията на обосноваването и релевантността на източниците на информация.....	330
4.2. Един пример за релевантността на източниците на информация.....	337
§5. Емпирични доказателства за методологическата целесъобразност и релевантност на методите за набиране на емпирична информация.....	343

5.1. Верификация на методите за набиране на информация чрез полученото знание за предпоставки и фактори за възникването на икономиката в сянка	344
5.2. Верификация на методите за набиране на информация на примера на полученото знание за предпоставките и факторите за устойчивото възпроизвеждане на икономиката в сянка	348
§6. Изводи.....	358
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	361
ЛИТЕРАТУРА	365
СПИСЪК НА ФИГУРИТЕ И ТАБЛИЦИТЕ	380

УВОД

1. Актуалност на проблема

В световен мащаб експанзията на неформалната икономика става все по-очевидна и обхваща всички аспекти на съвременните социално икономически системи. Икономиката в сянка е един от видовете неформална икономика и с нея се означават тези икономически дейности, които принципно са разрешени от закона, но при извършването на които се допускат различни по характер нарушения на формално установените правила. Икономиката в сянка обхваща два вида субекти - сиви икономически субекти и скрити икономически субекти, но свързващото между тях е нарушаването на данъчната дисциплина, на трудово правното, социалното и здравно осигурителното законодателство. В зависимост от степента на социално икономическо развитие и особеностите в националните икономики и менталитет, икономиката в сянка се проявява в своеобразни форми и механизми в различните общества.

Разпространението на сенчестите икономически дейности придобива толкова устойчиви измерения, че заставя все повече анализатори да говорят за съществуването на системата „Д” – наименованието ѝ идва от френското прилагателно **debrouillard**, което се превежда като **изобретателен, находчив, измъкващ се от затруднение** (Neuwirth. 2011). Терминът е заимстван от жаргона на Карибския басейн и бързо придобива популярност и в експертните среди. Прави впечатление позитивната конотация, с която се натовазва израза – с него се означават изобретателността и усилията на обикновените хора да оцеляват въпреки финансовите и политическите катаклизми, а системата „Д” се тълкува като самоосвободил се, пробил ограниченията пазар. Според изследователите на системата „Д”, към 2011 г. обемът на продукцията ѝ е 10 трл. долара и расте с двуцифрен темп, независимо от глобалната криза (или вероятно, благодарение на нея!). Прогнозите са, че през 2020 г. системата „Д” ще обхваща 2/3 от всички работещи в света.

В същото време, измерването на практическите стойности и ефектите от извършването на неформални икономически дейности значително изостава. Макар че в световен мащаб се провеждат такива измервания, възникват съмнения за качеството и релевантността на използваните методики. Още по-слабо развито е полето на емпиричното изучаване на неформалната икономика и в частност, икономиката в сянка, с помощта на социологическите методи. Множеството недостатъци в методологическите подходи и произтичащите на тази основа решения са пряко

свидетелство за това, че емпиричната социология (в световен, европейски и в национален мащаб) не е разработила адекватни подходи и методи за изучаването на неформалните икономически дейности. Слабата разработеност на методологическите подходи за емпирично изследване на неформалните икономически дейности, и в частност икономиката в сянка, понижават вероятността от адекватна социологическа реконструкция и изграждането на релевантни обяснителни модели.

Феноменът „неформален сектор в икономиката” е описан за пръв път в началото на 70-те години от английския социален антрополог Кейт Харт. Теоретическото осмисляне на обхвата и проявленията на неформалността в различните по степен на развитие общества показва, че е целесъобразно да се разграничат най-общо три големи категории неформални икономически дейности – **1) в развитите икономики, 2) в развиващите се икономики и 3) в трансформиращите се икономики от постсоциалистическите страни.** Задълбочаването на социологическия и икономическия дебат върху специфичността на проявление на неформалните икономически дейности разкрива някои общи черти на неформалната икономика (гъвкавост, неуловимост, трудно емпирично измерване), но също така повдига и някои специфични въпроси, свързани с конкретиката на трите групи икономики. Така например, оказва се, че **в развитите икономики** неформалните икономически практики варират в обхват между 10-15% от БВП. Обяснението на факта, че неформалните икономически дейности имат място в силно индустриализирани икономики се търси в две посоки: **първо, като резултат от държавното свръхрегулиране на икономиката** (Koch & Grupp, 1980; Tanzi, 1982; Frey & Weck, 1983; Feige, 1979, 1989, 1990; Welfens, 1992; Thomas, 1999; Fagan & Burchell, 2002; Van Eysck, 2003; Euwals & Hogerbrugge, 2004; Schneider, 1998, 2000, 2002, 2004) и **второ, като закономерен резултат от неравномерното преразпределение на националния продукт в условията на късния капитализъм** (Connolly, 1985; Portes, 1994; Williams, 2004, 2005; Trevor J., R. Monder, & P. Edwards, 2006).

В страните от Третия свят неформалната икономика има свой специфичен облик, произтичащ от ниското ниво на индустриализация, вътрешната миграция на селско население към градски райони и произтичащите от това последствия за пазарите на труда. Поради това сенчестият сектор е доминиращ в стопанския живот на развиващите се икономики (50 и 70%). Под влияние на антропологическите проучвания на Харт възниква ново изследователско направление, което тълкува неформалните икономически дейности като алтернатива на държавния капитализъм и проява на

гъвкавост, изобретателност, креативност и умение за рационално използване на наличните ресурси (Geertz, H. Geertz and L. Rosen, 1979; Gambetta, 1988; George, 1990; MacGaffey, 1991; Marais, 1998; Scott, 1998; K. Hart & V. Padayachee, 2000; McNeill, 2004). Коренът на неформалността в страните от Латинска Америка се свързва с високият процент на обезземлени хора (без права на собственост) и невъзможността за развитие на стопанска дейност в рамките на законовите регулации (де Сото).

По своему силно податливи към неформални икономически дейности се оказват **постсоциалистическите общества**, в които под влияние на бурно протичащите трансформационни процеси се формират специфични модели за стопански живот. Съществена роля в новите модели играе неформалният елемент. Според иконометричните и социологическите оценки, в началните години на прехода сивият сектор в трансформиращите се икономики варира между 20 и 45,1 %, последната стойност е измерена в Македония, която през 2004 г. се очертава абсолютният „лидер” по сенчести практики (Schneider, 2004). Формирането на сенчестия сектор като имплицитно вграден елемент в социалния и стопанския живот в националните икономики е в пряка зависимост от характера и съдържанието на предшестващия път (North, Stark), с което се обясняват различията в обхвата и спектъра от сенчести практики в постсоциалистическите икономики (Grossman, 1982; Корягина, 1990; Манусов, 1996; Глинкина, 1996, 2001; Ярыгина, 1999; 2001; Латов, 2000; Радаев, 1999, 2000; Чавдарова, 2001; Стоева, 2004).

Взаимната свързаност на националните икономики в условията на силно глоболизиращото се общество поставят проблематиката за неформалните икономически дейности в нов контекст. Наднационалността става всеобща характеристика на постмодерните икономики и това се отразява върху всички аспекти на социално икономическите дейности. В контекста на глоболизиращия се свят и функционирането на националните икономики като взаимно свързани, силно зависещи една от друга системи, неформалните икономически дейности се интерпретират като паралелна икономическа реалност, оказваща влияние както върху динамиката и тенденциите в развитието на националните икономики и отделните региони, така и за детерминирането на икономическия растеж в световен мащаб. В условията на стимулиране на глоболизационните процеси неформалната икономика за кратко време превзема значителни пространства – нейното интернационализиране е провокирано от унифицирането на макроикономическите подходи и от възприемането на неолиберални, а в последствие неокласически модели за рамкиране на

институционалната среда. Според оценките на световно признати авторитети като Renooy (2004) и Schneider (1990, 2000, 2004, 2010), неформалната икономика произвежда около 10-12% от световния БВП. **Но независимо от различните нива сив сектор, обща за всички икономики е тенденцията към нарастване на дела на сивата икономика** (Световна банка, аналитични доклади 2004, 2009).

Българската изследователска линия в измерването и обяснението на сенчестите дейности в икономиката се ориентира по европейската традиция и следва утвърдилите се основни изследователски подходи. При изследването на сенчестите икономически дейности се прилагат **четири основни подхода - антропологически, социологически, статистически и макроикономически**, в рамките на които се развиват релевантни методи за измерване, изследване и обяснение на сенчестите икономически реалности. При цялото многообразие от използвани методи, се открояват три големи групи от методи за измерване и изследване на икономиката в сянка: **опосредствани, непосредствени и моделни методи.** Тъй като различните подходи и методи за измерване на сенчестите икономически дейности достигат до различни оценки за обхвата на сивия сектор, това поражда сериозен размисъл (отчасти и недоверие) върху епистемологическите и инструменталните възможности на прилаганите методи, както и върху техните ограничения и рисковете от продуциране на деформирано знание - ставайки по този начин част от глобалния процес по създаване на метанезнание, ако си послужим с терминологията на Минев (2011).

Прегледът на методологическите подходи показва, че различните подходи и дефиниции отговарят на различни потребности от знание. В сравнително голяма част от изследванията се търси общо социетално знание, обясняващо природата на неформалните икономически дейности. **Повечето изследвания в рамките на ЕС обаче имат подчертано административно управленска насоченост** и се произвеждат с оглед на потребностите от оптимизирането на националните статистически отчетности и конкретизирането на относителния дял на сенчестата икономика върху националните икономики в рамките на общността (отчисленията от данъчните приходи и плащането на общите за ЕС вноски).

И ето тук е единият от най-големите парадокси на изследванията върху неформалните икономически дейности. Поразително е как при цялото многообразие от аспекти и проявления на неформалната икономика, усилията на повечето иконометрични измервания в крайна сметка се фокусират върху продуцирането на едно

единствено число – обхвата на сивия сектор по отношение на БВП. Търсенето на това единствено число създава редица сериозни трудности – както на етапа на конструирането на изследователските инструменти, така и при тълкуването на получените емпирични данни.

Социологическият подход коренно се отличава от останалите подходи. Самата същност на социологическия подход е да се отиде отвъд привидните очевидности на фактите и от сложно преплетените емпирично установими „зрънца” истина да реконструира закономерностите, същностните характеристики и устойчиво повтарящите се модели на взаимодействие между подсистемите в рамките на обществото. Приложен към изследването на неформалните икономически практики, социологическият подход разкрива огромния си епистемологичен потенциал. Количествените параметри на явлението са важни, но те се тълкуват в контекста на разкриването на природата, причинно факторната детерминираност на неформалните икономически дейности, специфичните им функции в рамките на социално икономическата система като цяло, мотивите на социалните актьори за включване в сенчести дейности и социално икономическите последици от възприемането на сивите икономически практики. Така социологическият подход едновременно улавя общата картина на явлението (количествените параметри) и в същото време тълкува, проблематизира и обогатява онтологическите елементи на обекта на изследването.

Критичният анализ на изследователската практика показва, че при прилагането на социологическия подход за целите на емпиричното изучаване на неформалните икономически дейности се допускат сериозни методологически нарушения:

1) Първата група методологически нарушения са следствие от **липсата на консенсусно възприет научен апарат за определяне на предметното поле** - в този тип специализирани изследвания се използват поне 25 понятия за неформалните икономически дейности, като във всяка от дефинициите се влага различно съдържание, а получените емпирични данни се интерпретират в сравнителен контекст, което е лишено от каквато и да е научност.

2) Провежданите изследвания имат **фрагментарен характер и стеснен обхват, поради което се преекспонират отделни аспекти от неформалните икономически дейности, докато други важни елементи остават изцяло извън полето на изследователския интерес.** Така се създава изкривена картина на неформалната икономика у нас, от което следват сериозни последици върху формулирането на

националните приоритети и конструирането на институционалната среда.

3) Въпреки опита в провеждането на изследвания от този тип, все още е налице сериозна методологическа неяснота по отношение на **целесъобразността на използваните методи за набиране на емпирична информация**. Преобладаващо се прилагат един или няколко количествени методи за набиране на първична информация (предимно, стандартизирано интервю или пряко анкетно допитване със самопопълване). Но неформалната икономика е сложно и изключително противоречиво явление и неговата цялостност нито може да бъде обхваната, нито може да бъде обяснена само с количествени методи. Други изследвания интуитивно се насочват само към качествени методики – чрез жизнените траектории на социалните актьори възпроизвеждат функциите на неформалните икономически дейности. Но и този подход е нерационален, защото не позволява да се очертае общата картина и не продуцира общовалидни знания – описва „дърветата, но не може да нарисува цялата гора” и в никакъв случай не може да претендира за генерализиращи констатации. Изходът е в методологически целесъобразното комбиниране на двата вида методи за набиране на информация, но за съжаление примерите за такива подходи у нас са по-скоро изключение, а методологически разработки върху тях изобщо липсват.

4) Нерядко **методите за набиране на първична информация се прилагат без необходимата обосновка за гносеологическата релевантност на направения методологически избор**. Прилагането на различните методи не се съобразява с особеностите и ограниченията на потенциалните източници на първична информация, има множество проблеми при операционализирането на понятията и превръщането им в емпирични индикатори, проблематични са дизайнът на релевантни изследователски инструменти и в следствие самото набиране на първичната информация.

5) Но най-сериозните нарушения и проблеми възникват при **интерпретирането на получената информация** – терминологичният хаос, следствие от различните понятия за неформалните икономически дейности, тук се възпроизвежда с нова сила. Данните се интерпретират произволно, изводите от емпиричните данни се екстраполират неправомерно, формулират се некоректни, ненаучни крайни изводи, правят се необосновани сравнения.

В теоретичен план неформалната икономика е доста широко осветлена, но няма нито една сериозна методологическа разработка, която да разглежда сложните и многокомпонентни процеси по конструирането на методологии и методики за емпиричното изучаване на неформалните икономически дейности.

Наръчниците на Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (ОИСР) за измерване на неформалния труд, в частност неформалната заетост, както и отделни теоретични модели на европейски изследователи, са добра основа за разработването на методологии, но все пак цялостни методологически разработки по проблематиката липсват. Изследователите се учат „в движение”, импровизират и емпиричните им изследвания са направени на принципа “*learning by doing*”. Това показва, че емпиричните изследвания на неформалното икономическо поведение се намират все още на етапа на експериментирането и верифицирането от практиката. Областта е все още методологически слабо разработена, липсват методологически обосновани подходи, които да заменят фрагментарността и налучкването на правилните подходи със системни и научно обосновани изследователски стратегии.

2. Предмет, цели и задачи на дисертацията

Предмет на предприетото авторско изследване са онтологическите, епистемологическите, методическите и технологическите проблеми при построяването на адекватна методология за емпирично изучаване на икономиката в сянка в трансформиращото се българско общество. По своя характер, дисертационният труд е метаизследване за конкретен вид емпирично изследване.

Икономиката в сянка е един от основните видове неформална икономика. Същностните черти на икономиката в сянка са дълбоко вкоренената ѝ двойственост, вътрешна противоречивост, нелегитимност спрямо официално установените институции (разбирани като система от правила и организациите за тяхното прилагане), динамичност, гъвкавост и рефлексивност. Адекватното емпирично изследване на икономиката в сянка изисква систематични, съвременни, адекватни и обосновани методологически решения, които да гарантират набирането на достоверна и представителна информация и в същото време да изчерпват обекта на изследване в неговата хетерогенност и противоречивост.

2.1. Изследователски цели за развитие на теорията и методологията

Целите и задачите на разработката са строго методологически.

Целта на дисертационния труд е на основата на критичен анализ на теоретичните традиции и подходите за изследване на неформалните икономически дейности в европейски и национален мащаб **да се разработи методология за емпирично изследване на основните проявления, функциите и механизмите за**

възпроизвеждане на „икономиката в сянка“ в трансформиращото се българско общество.

За целите на емпиричното изучаване на икономиката в сянка да се **конструира адекватен социологически модел (концептуална обяснителна схема) на неформалната икономика у нас две десетилетия след началото на прехода, като се разкрият функционалните особености на различните видове сенчести икономически практики, обяснят се взаимодействията между формалните и неформалните елементи в системата от социално икономически отношения и се конструират модели на поведението на стопанските субекти.**

2.2. Научно-приложни цели за решаване на практически задачи

- i. Да се разработят научно обосновани изследователски методики и инструменти за установяване чувствителността и толерантността на българското общество към икономиката в сянка.
- ii. Да се конструират методики и инструменти за емпирично изследване на отношението на българските работодатели към сивите икономически практики и нагласите им за прилагане на мерки за ограничаване икономиката в сянка.
- iii. Да се разработят процедури за методически оценки на качеството на съвкупната емпирична информация.

2.3. Основни задачи

Първо, да се систематизират основните теоретически подходи към изследването и тълкуването на неформалната икономика като един от принципите на организиране на социално икономическия живот в съвременните икономики. Да се идентифицира релевантен теоретичен „ключ“ за обяснение на неформалните икономически дейности в трансформиращото се българско общество.

Второ, да се систематизират и критично да се оценят прилаганите от българската изследователска общност методологически подходи за измерване, изследване и/или теоретическо осмисляне на неформалните икономически дейности в трансформиращото се българско общество. Да се идентифицират проблемните зони в изследователските подходи и да се оценят последствията от това върху качеството на провежданите емпирични изследвания на неформалната икономика у нас.

Трето, да се прецизира понятийния апарат за изследване на неформалните икономически дейности и се обоснове специфичната онтологична роля на конструкта

„икономика в сянка“. На тази основа да се разработи теоретичен социологически модел на икономиката в сянка, който да послужи като организираща концепция за конструирането на методология за емпиричното изследване на икономиката в сянка.

Четвърто, да се разработи методология за емпирично изследване на икономиката в сянка у нас. За конструирането на релевантна методология, да се обоснове и разработи адекватен цялостен (холистичен) подход, на основата на който да се построи научно обоснована система от изследователски дейности за емпирично изследване на икономиката в сянка.

Пето, да се изгради релевантна изследователска стратегия, в рамките на която да се обосноват оптимални методологически подходи, решения и конкретни методики за изчерпателно обхващане на обекта на изследване. Дейностите да се обвържат в подходяща обща система, с която да се гарантира методологически обоснован преход от първоначалните теоретични допускания към тяхното емпирично верифициране, последващото им вграждане в новите етапи на изследователски дейности и динамичното обогатяване на общия концептуален модел на изследванията.

3. Изследователска теза

Сложната, хетерогенна и вътрешно противоречива структура на „икономиката в сянка“ може да бъде адекватно обхваната, измерена и обяснена с методология, в основата на която е поставен холистичният подход. Така се преодоляват недостатъците на фрагментарните подходи и се намаляват рисковете от получаване на деформирано емпирично знание за обекта на изследване. Този подход се реализира чрез система от кохерентни, относително самостоятелни и подчинени на строга обща логика социологически изследвания, специфични по своите цели, задачи, познавателни и инструментални функции.

Обосновка на изследователската теза: Изучаването на сложни, нееднородни, вътрешно противоречиви и нееднозначно възприемани явления от типа на икономиката в сянка изисква прилагането на холистичен методологически подход. Основните методологически предизвикателства при изследванията от този вид идват от това, че в годините на прехода на българското общество към пазарна икономика са формирани множество противоречащи си форми на сенчестите икономически практики. Една част от тях са получили своеобразна социална легитимация и се преживяват от индивидите като социално приемливи алтернативни жизнени стратегии за неутрализиране на

обективно съществуващи противоречия. „Говоренето“ за икономиката в сянка е изпълнено с противоречия, което отразява реалната структура на мисловните образци и моделите за оценка на явлението в общественото мнение. Поради това емпиричното изследване на икономиката в сянка е изпълнено с множество методологически и методически трудности. Холистичният подход позволява вникване в същностната специфика на икономиката в сянка и адекватното реконструиране на разнородните ѝ аспекти чрез едновременното отразяване на гледните точки на всички „заинтересовани страни“, участващи в процеса по инициериането и реализирането на сенчести практики.

В основата на изследователската теза са поставени следните изходни хипотези:

Първа хипотеза: Очаква се при критичния анализ на досегашната практика за емпирично изследване на неформалните икономически дейности да се идентифицират сериозни пропуски и нарушения в прилаганите подходи и методики: *липса на научно утвърден научен апарат за изследване на явлението, противоречивост и непълнота на изследователските схеми, необоснованост на подходите при разработването на методологии за емпиричното изследване на явлението, недостатъчна разработеност на системите от емпирични индикатори, неадекватно дефинирани модели за избор на единиците на изследване, нерелевантна употреба на методите за набиране на търсената информация.*

Втора хипотеза: Тъй като „икономиката в сянка“ е сложна подсистема от хетерогенни, взаимно противоречащи си и динамично изменящи се компоненти, за адекватното ѝ емпирично изучаване е целесъобразно да се изгради комплексна методология, в основата на която да се постави холистичният подход.

Трета хипотеза: Ако за емпиричното изучаване на икономиката в сянка се дефинира система от относително самостоятелни, но органично свързани социологически изследвания, конструктът „икономика в сянка“ ще бъде изследван в цялата му хетерогенност и динамика, а чрез полученото емпирично знание ще могат да се установят същностните характеристики, свойства и проявления на „икономиката в сянка“.

4. Ограничения на изследването

Дисертационният труд решава съвкупност от задачи, с които се цели да бъдат намерени оптимални решения за конструирането на адекватна методология за емпирично изследване на икономиката в сянка. Разгледана в дихотомията „формални-

неформални” икономически дейности, икономиката в сянка се дефинира като един от видовете неформална икономика. В съответствие с възприетата дефиниция за икономиката в сянка в рамките на настоящия труд се изследват и анализират тези дейности, които са разрешени от закона, но се извършват от икономически субекти **със или без** официална регистрация. Не са предмет на изследване активностите, които по смисъла на българското законодателство са криминализирани и се възприемат като „черна икономика”. Извън обхвата на изследването остават тези икономически дейности, които традиционно се отнасят към натуралното стопанство (социалната или домашната икономика).

Това ограничение в технологията на изследването е самоналожено от автора на настоящата методология и съответства на избрания предмет на емпиричното изследване - същност, форми, обхват и механизми на неформалните икономически дейности, извършвани от легално и полулегално съществуващите икономически субекти.

5. Изследователски методи и източници на информация

За целите и в рамките на настоящия дисертационен труд се въвежда понятието **„холистичен подход за емпирично изследване на икономиката в сянка”** и с него се обозначава общата теоретико-методологическа перспектива и системата от научни принципи и методологически подходи, с които се конструира методология за емпирично изследване на икономиката в сянка. Холистичният подход играе ролята на обща, метапарадигмална система от научни принципи и подходи, през призмата на който се търсят творчески методологически решения за построяването на обоснована съвкупност от изследователски дейности за емпиричното изследване на икономиката в сянка.

Предвид сложността, противоречивостта и многоаспектния характер на обекта на изследване, при изграждането на теоретичния модел на обекта на изследване е приложен мултидисциплинарен подход, който е съвкупност от абстрактни и специфични научни подходи и методи - **системно-функционален анализ, анализ и синтез, дедуктивен и индуктивен подход, социологически подход, социалнопсихологически подход, съвкупностен подход, монографичен и типологични подходи.**

Сред множеството конкуриращи се теоретични обяснителни схеми на неформалността като принцип и неформалните икономически дейности в частност,

като релевантен за обяснението на социално икономическите процеси в трансформиращото се българско общество е избран **институционалният „ключ“** (Д. Норт, В. Радаев). Интерпретирането на емпиричните данни се извършва в контекста на **теорията за социалната вграденост** (К. Полани, М. Грановетер) и **теорията на неформалността** (М. Олсън), но при това се предприема опит за органично вплитане на концептуалните ядра от новата институционална икономика и доразвиването на основни нейни постулати.

Източниците на информация са два типа – първични и вторични източници:

I. Първични източници: чрез системата от емпирични изследвания, проведени като верификация на построената методология за изследване на икономиката в сянка, е набрана количествена и качествена информация, както следва: **1)** количествени резултати от 281 вътрешно-фирмени одити сред работодатели-членове на АИКБ; **2)** информация от седем фокус групови дискусии с работодатели, браншови експерти, представителите на държавната администрация, местната власт, НАП, НОИ, НПО; **3)** информация от проведените 440 дълбочинни интервюта сред работодатели от 11-те индустриални бранша; **4)** съвкупна емпирична информация от представителните изследвания сред населението (1000 изследвани лица), сред работодателите (1000 изследвани лица) и сред работниците/служителите (1000 изследвани лица); **5)** съвкупна емпирична информация от 11-те браншови изследвания (500 изследвани единици); **6)** информация от експертните оценки с браншови експерти и представители на държавната администрация (44 обхванати лица); **7)** информация от проведените 16 дискусии по метода „мозъчна атака“ с браншови и регионални експерти, представители на изследователските среди и НПО, държавната администрация (общо обхванати 386 лица).

II. Вторични източници: вторичен анализ на документи, бази данни и други артефакти по темата неформална икономика: **1)** Литературни източници по темата неформална икономика (монографии, научни доклади, статии, разработки); **2)** Статистически данни за периода 2000-2012 г.; **3)** Анализи и експертни мнения на международни и български финансови институции; **4)** Експертни доклади на изследователски звена по темата неформална икономика; **5)** Законодателни документи, регулиращи стопанската дейност в България; **6)** Сравнителни анализи на европейските директиви и българското законодателство; оценки за рисковете от неформални практики, като резултат от действащото законодателство; **7)** Вторичен анализ на 1684

публикации в националните и регионалните медии за периода 2005-2009 г. и нови 1167 публикации за периода 2010-2011 г.; **8)** Вторичен анализ на 83 сходни изследвания на неформалната икономика за периода 2000-2010 г., реализирани от международни или български екипи; **9)** Непубликувани становища и експертиси на браншови експерти за проявленията на икономиката в сянка на браншово равнище; **10)** Непубликувани доклади на КНСБ за недекларираната заетост и необявения труд; **11)** Непубликувани доклади от конференции и научни форуми по темата неформална (скрита) икономика.

При разработването на дисертацията са използвани общо 236 литературни източника, от които 132 на български и руски език и 104 на английски език. Допълнително са използвани са 71 Интернет ресурси, от които 30 онлайн книги и статии, 21 доклада и презентации пред конференции, 20 становища (резолюции) на европейски и национални институции.

СТРУКТУРА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

Глава първа.

Критичен анализ на традициите в подходите и методите за изследване на неформалните икономически дейности

Първа глава въвежда в подходите и теоретичните модели за обяснението и тълкуването на неформалните икономически процеси. Критично се осмислят традициите в подходите и методите за изследване на неформалните икономически дейности, основните теоретични призми за обяснение на неформалността се систематизират и представят от гледна точка на възможностите за изграждане на методология за емпирично изучаване на неформалните икономически практики.

Дискусията за подходите и методите за измерване на сенчестите икономически практики е продължителна във времето и отразява развитието на потребностите от информация (знание) за реалното състояние на икономическите процеси в европейски и световен мащаб. Специално внимание се отделя на изходните начала и представянето на концептуалните идеи на Кейт Харт, които предзадават широкия спектър на предметното поле на изследванията на неформалната икономика. В специализираната литература консенсусно се приема, че **антропологическите изследвания на Харт дефинират ново предметно поле и поставят началото на теоретични изследвания, разглеждащи неформалната икономика като социално икономически феномен, типичен за развиващите се икономики в страните от Третия свят.**

Антропологическите изследвания на Харт са сравнително малко познати сред българските изследователи на неформалната икономика, което е методологически пропуск. **За целите на изграждането на методология за емпирично изследване на икономиката в сянка в българското общество, идеите на Харт се преосмислят и се показва тяхната инструментална полезност в два аспекта: 1) в по-широк онтологичен смисъл и 2) в строго методологически смисъл.**

Възникнала като концептуално осмисляне на нерегулираните дейности на маргиналните бедни в градовете на Третия свят, теорията за „неформалния сектор” започва да се разглежда като универсално приложим инструмент за изследване на модерните икономики **„Припознаването” на неформалната икономика като елемент от страните с развит пазар поставя началото на поредица от целенасочени антропологически и социално икономически измервания в тази посока.** Обект на анализ са както осмислянето на самата идея за присъствието на неформалността в развитите пазари, така и конкретните проявления на неформалните икономически дейности и социално икономическите последици от успоредното съществуване на официална и неофициална икономика. Като начало, нужно е известно време, за да се приеме „нормалността” от съществуването на неформален сегмент от икономически дейности в рамките на високо развитите икономики – едно такова допускане влиза в противоречие с неолибералния дискурс и самата същност на демократичния политически проект. Приема се, че страните с индустриализирани икономики и развити пазари провеждат политики за гарантиране на икономическа свобода на пазарните субекти. За целта се създават подходящи институционални условия (закони, наредби и механизми за тяхното прилагане), а държавата се грижи за конструирането на благоприятна бизнес среда – чрез провеждане на прецизирана данъчна, кредитна, осигурителна политика и политики за развитие на пазара на труда. В този контекст присъствието на неформалния сектор се оказва неочаквано и нелогично. Но само на пръв поглед.

Ако в началото на 80-те съществуването на определен вид неформални дейности във високо развитите икономики се приема като несвойствено на тези системи явление, то в първото десетилетие на 21 век изследователите са убедени в неизбежността на неформалността – като един от принципите на функциониране на съвременните икономики. През последните две десетилетия се правят систематични измервания на нивото на сенчестите икономически практики в контекста на националните икономики и това не оставя никакво съмнение в реалното

съществуване на явлението. Иконометричните изследвания (стартиращи основно от Schneider, 1997) установяват трайна тенденция за превръщането на неформалната икономика в универсална характеристика на съвременните икономики, което се обяснява като рационално осмислена реакция на пазарните субекти срещу тежестта на социалното осигуряване и свръх регулирането от страна на държавата. В по-късните изследвания (най-вече през първото десетилетие на 21 век) като основна причина за стремително увеличаващия се обем на неформалните дейности се сочи „разтварянето” на националните икономики в обща, глобална икономическа система.

В контекста на конструирането на методология за емпирично изследване на икономиката в сянка, възприемането на тезата за универсалния характер на неформалните икономически практики играе ключово значение. След като неформалността в стопанските дейности е обективно присъща характеристика на всички съвременни общества, то нейното присъствие в икономическия живот на трансформиращото се българско общество следва да се тълкува като обективно възникнала закономерност. Неформалните практики не са спорадични или временни състояния на трансформиращите се общества – практиките в нарушение на официалните правила са продукт на нова икономическа рационалност, която е отличителен белег на глобализиращото се съвременно общество.

Изследванията от последните три десетилетия не оставят съмнение в неизбежността на неформалната икономика. **Различни са обаче интерпретационните модели за съдържанието на понятието „неформална икономика”, както са различни и оценките за относителните дялове на сенчестите дейности в рамките на националните икономики и в световен мащаб** (Koch & Grupp, 1980; Tanzi, 1982; Frey & Weck, 1983; Feige, 1979, 1989, 1990; Welfens, 1992; Thomas, 1999; Fagan & Burchell, 2002; Van Eyck, 2003; Euwals & Hogerbrugge, 2004; Schneider, 2002, 2007).

Така те поставят поредното предизвикателство пред икономическата мисъл – **неформалността в стопанския живот може да се разглежда като функция от засилената държавна намеса и свръх регулирането. Но дори и в условия на дерегулирана икономическа политика и предоставяне на благоприятна бизнес среда, неформалните елементи продължават да съществуват** – те са типични за самонаетите лица, преобладават в заетостта на имигрантите, но също така са често срещани при домакините и други уязвими групи на пазара на труда. Това изисква неформалността да бъде погледната по друг начин – тълкуването на неформалните

икономически дейности като обществени „язви“ и „нежелателни“ явления би отвело дискусиата в неправилна посока. **Очевидно, неформалността присъства в социално икономическата тъкан по много по-сложен и императивен начин.** В терминологията на Полани и Грановетер, икономическите отношения са неизбежно вградени в социалната структура. Неформалността обаче е присъщата, имплицитна характеристика на човешките общества – тя е конституиращият принцип на социалните групи и в процеса на институционализиране на човешките норми и правила (закрепването им като писани закони и регулации) се „социализира“, т.е. приема конвенционални форми, кодифицира се и става част от официалния кодекс за социално желателно поведение (във всичките му аспекти – икономически, политически, социален, нравствен, културен, семеен и т.н.) Но неформалността остава да „тлее“ в дълбините на човешкото общество – добре маскирана зад паравана на социално приемливото поведение, неформалността не изчезва. По-разумно е да приемем, че неформалността винаги е около нас, като „невидимата ос“ на обществото (в терминологията на Бояджиева).

В този смисъл тълкуването на неформалните икономически дейности като „язви“ е **и** правилно, но **и** едностранчиво – приема се, че когато неформалните практики достигнат 40 и 50% от брутния вътрешен продукт, възникват сериозни рискове за стабилността на обществено икономическата система и се засягат политиките, основани на социално солидарните стълбове. Но успоредно с това, неформалните икономически дейности изпълняват и важни социални функции (компенсиращи, социални буфери и социални амортизьори). Поради това инструментално погледнато, много по-рационално е неформалните икономически дейности да се разглеждат в сложната им функционална комплексност и да се види очевидното – **неформалността е универсална и неизбежна характеристика на съвременните икономически общества.**

Началото на новия век отбелязва своеобразна повратна точка в изследванията на българската неформалност и в частност, неформалната икономика в трансформиращото се българско общество. До голяма степен това става под влияние на международните изследвания на трансформационните процеси в Югоизточна Европа, в частност в България. За конструирането на интерпретационните схеми безусловно допринасят теоретичните конструкции на учените-транзитолози (Grossman, 1982; Burawoy, 1985, 1992; Brenner, 1989; Mingione, 1991; Sik, 1992; Stark, 1992; Frydman & Rapaczinsky, 1994) и техните опити да намерят концептуален ключ за

обяснение на случващото се. Моделите на обяснение са в континуума между неолибералните, неокласическите и неоинституционалните парадигмални подходи. В контекста на теорията за световната система на Уолърстейн (Wallerstein, 1974), концептуализирането на подходите за „развитие на неразвитостта“ (като взаимодействие между Запада и Изтока, между центъра и периферията) раждат разгорещени теоретични спорове. Но тъкмо в тези дебати изкрystalизират интригуващи социологическото въображение интерпретационни схеми за обяснение на неформалността в светлината на трансформационните процеси в постсоциалистическите страни (Чавдарова, 2011).

Развитието на социологическия дебат върху неформалността в контекста на трансформационните процеси в българското общество се открива и по линия на множество теоретични и емпирични изследвания по теми, близки до неформалността или осветляващи функционирането на отделни елементи от социално икономическата система. Социологическият подход е тъкмо в изследването на взаимодействията и улавянето на закономерностите, които бидейки ловко вплетени в социалната тъкан и маскирани зад привидните очевидности, са съществено важни за очертаване на цялостната картина.

Сред съществуващите противоположни концептуални обяснителни схеми на неформалните икономически дейности, **в основата на изграждането на авторското виждане за конструкта „икономика в сянка“ е поставен институционалният „ключ“ (Д. Норт, В. Радаев).** Критичното осмисляне на концептуалните ядра на неоинституционалната парадигма¹ показва тяхната инструментална релевантност за конструирането на методология за емпирично изследване на икономиката в сянка. По-конкретно, те могат да бъдат инкорпорирани в теоретичния модел на обекта на изследването и да послужат като основа за формулирането на хипотези на изследването, а също така и при разработването на система от емпирични индикатори за изучаването на икономиката в сянка. Допълнена със социологическите реконструкции на неформалността като един от принципите на функциониране на съвременните общества, неоинституционалната парадигма съдържа огромен евристичен потенциал – както за емпиричното изследване на неформалните

---

¹ Неоинституционалната парадигма се разработва основно от икономическата наука, но поради съдържащия се в нея инструментален потенциал става предмет на разглеждане и от социологията. Социологическите интерпретации обаче следват концептуалните ядра от икономическите теории и в този смисъл може да се твърди, че поне до този момент социологическите теории за неформалността са рефлексия на икономическите.

икономически дейности, така и за тълкуването на емпирично набраните данни и в следствие за извличане на нови теоретични конструкции, обясняващи неформалното икономическо поведение в глобализиращото се общество.

Предизвикателствата пред емпиричното изследване на икономиката в сянка са сериозни и първото от тях е свързано със самото дефиниране на обекта на изследване - неформалните икономически дейности. В световната и европейската изследователска практика се използват поне 25 понятия и всички те имат претенциите да обозначават един и същ обект - неформалните икономически дейности: **неформална икономика, икономика в сянка, сива, скрита, черна, цветна, нелегална, подземна, тайна, сенчеста, невидима, неофициална, нерегистрирана, нерегулирана, маргинална, двойна, двойствена, паралелна, нередовна, непазарна, алтернативна, домашна, социална, комунална, експолярна.**

В измерванията и аналитичните доклади на **Международната организация по труда (МОТ)**² се използва понятието **неформална икономика (informal economy)**, но **критичният анализ показва**, че възприетата от МОТ дефиниция е непълна в съдържателно отношение и неточна по отношение на характера на неформалните дейности. Инструментално полезни за емпиричното изследване на сенчестите дейности са специализираните методологически наръчници на **Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (ОИСР)**³. От 1997 г. насам ОИСР работи с понятието „неформални дейности” и се него се обозначават икономическите дейности, извършвани от домакинствата и от малките икономически единици, в които се работи на „семеини начала”.

Две от водещите институции в наблюдението и анализирането на икономическите процеси в световен мащаб - Световна банка и МВФ, измежду всички възможни работни понятия възприемат конструкта **икономика в сянка (shadow economy)**. Конструктът **shadow economy** получава широка приемственост в англосаксонския свят и постепенно се утвърждава като един от термините, с които се

---

² Европейската статистика и европейската изследователска мисъл използват като синоними понятията „ненаблюдавана икономика”, „неотчетена икономическа дейност”, „скрита” и „сива икономика” (<http://www.oecd.org/dataoecd/6/12/2464311.pdf>; <http://stats.oecd.org/glossary/detail.asp?ID=1229>). Международната организация на труда (МОТ) (<http://www.ilo.org/global/lang--en/index.htm>) въвежда понятието „неформална икономика” и с него описва и категоризира проявите на нерегулирана заетост, предлага подходящи за измерването ѝ с подходящи индикатори.

³ Framework for the Measurement of Unrecorded Economic Activities in Transition Economies. Organisation for Economic Co-operation and Development, Paris, 1997, p. 11.

обяснява широкия континуум от неформални дейности.

Но въпреки това консенсус по отношение на възприемането на оптималното понятие все още няма. Доказателство за това е фактът, че европейските изследователи продължават да използват като синоними поне три основни понятия (конструкта) - „икономика в сянка”, „нерегистрирана икономика” и „сива икономика”, с които описват неотчетените икономически дейности на легално съществуващите икономически субекти. Фокусът на тези изследвания е измерване на стойностите на макро или микро икономически показатели, по които се съди за нивата на сенчестите икономически дейности, оставащи неотчетени пред лицето на държавата.

И така, независимо от множеството проведени теоретични изследвания върху неформалните икономически дейности, слабата разработеност на използвания за тези цели понятиен апарат не е преодоляна. Възникват два съществено важни въпроса:

1) Защо един и същ обект на изследване се дефинира с помощта на множество паралелно съществуващи понятия?

2) Но още по-сериозният въпрос е защо след като предметното поле се развива поне четири десетилетия, и до днес липсва консенсусно приет научен апарат. Анализът на изследователската практика показва, че и до този момент нито едно от горепосочените понятия не си е извоювало статус на общо прието. Различните екипи използват понятия, които отразяват едни или други съдържателни елементи на изследваното явление и дефинициите на използваните понятия са съобразени с непосредствените цели и задачи на изследванията. Така водещият критерий при дефинирането на неформалните икономически дейности се оказва не собственото предметно поле и континуума от структурни елементи на неформалните дейности, а по-скоро необходимостта да се отговори на непосредствената научно изследователска задача.

Отговорът на поставените въпроси се съдържа в самия обект на изследване. **От една страна, дейностите „не по правилата” са изключително хетерогенни и амбивалентни.** В тях се обхващат такива дейности като извършване на нерегистрирана дейност, неспазване на правилата за отчитане на стопанската дейност, нарушаване на финансовата отчетност, но също така и дейности като размяна на продукти от натуралното стопанство, размяна/обмяна на труд, бартерни сделки (труд срещу дефицитни продукти) и др. **Обединяващото между всички тези разнородни дейности е, че те не са криминализирани** - макар че при тях се нарушават едни или

други правила за стопанската дейност, все пак **в преобладаващата част от случаите се извършват дейности, разрешени от закона.** Друг е въпросът, че в процеса на осъществяване на иначе легалните дейности може да се стигне до извършването на отделни актове или деяния, които са предмет на криминално преследване.

Другият проблем идва от това, че неформалните икономически дейности изпълняват противоречиви социално икономически функции. Част от неформалните дейности имат компенсиращ характер и при тях доминират социалните функции. Това им придава статус на известна „социална легитимизираност“ - тези дейности се извършват с мълчаливото съгласие на всички включени страни, пред очите на обществото. Тъй като тяхното извършване не се санкционира от закона, се създават условия за масовото им прилагане. Моралното основание е „така правят всички“. Друга немалка част от неформалните дейности обаче имат деструктивен характер и са на прага на криминализираните от закона действия. Тяхното извършване се осъжда от обществото и е обект на остри критики. Този тип дейности често се отнасят към черната икономика.

Хетерогенността на обекта на изследване се възпроизвежда както в подходите за изследване, така и в дефинициите за това какво ще се разбира под неформални икономически дейности.

При дефинирането на неформалните икономически дейности допълнително затруднение идва от факта, че **в специализираната литература липсва консенсус по отношение на определянето на структурната предназначеност на неформалните икономически дейности.** Първоначално в изследванията на неформалните икономически практики се говори за неформален сектор и се подразбира полагането на неформален труд, т.е. заетост във икономически форми извън държавно и официално съществуващите. Ако се приеме, че неформалните практики в своята съвкупност са един определен сектор от икономиката на дадена страна, това означава този сектор да бъде разглеждан като противостоящ на официално съществуващите други икономически сектори.

Но наистина ли става дума за отделен сектор, който може да бъде интерпретиран като хоризонтално съществуващ структурен елемент от икономическата система? Интерпретирането на неформалните икономически дейности като отделен сектор в стопанския живот би означавало по изкуствен начин да се „съберат“ несъбираеми дейности (като например, различни видове услуги, дребни занаятчийски дейности, дейности по домашното производство и др.). Едно такова тълкуване означава всички

неформални дейности да се свържат в един общ сектор и да се разглеждат като противопоставящи се на всички останали сектори в националната икономика. Обединяващата характеристика на този род дейности би могла да бъде това, че всички те се извършват в нарушение на официалните правила. Но дори и това не дава основание тези дейности да се свързват в общ сектор – те присъстват във всички стопански сфери и се проявяват в множество разнородни лица.

Ето защо от гледна точка на емпиричното изследване на неформалните икономически дейности по-рационално изглежда те да бъдат възприемани като паралелна икономическа реалност, която обхваща всички сфери и сектори на социално икономическия живот и изпълнява специфични социално икономически функции (в зависимост от характера на производството, особеностите на полагането на труд в тези сфери и типовете размяна, които дублира).

Анализът на утвърдилите се през последните години в европейската практика подходи и методи за измерване на неотчетените икономически дейности позволява да се направи констатацията, че **развитието на подходите за измерване на неформалните икономически дейности е пряко свързано с потребностите от оптимизиране на процесите по набиране и обработване на изчерпателна информация за структурата на националните икономики.** В този контекст, напълно логично е засиленото развитие на статистическите методи, с помощта на които се въвеждат целенасочени наблюдения и оценки на съзнателно прикриваните от икономическите субекти дейности и на тази основа се правят дооценки за относителните нива на сивия сектор в рамките на националните икономики. Резултатите от направените дооценки имат висока управленска стойност, тъй като се използват като коригиращ коефициент при определянето на размера на БВП, а също така служат като отправна база при конструирането на европейски и национални политики за оптимизиране на преразпределителните и социално солидарните механизми.

Но емпиричните изследвания на неформалните икономически дейности се оказват натоварени със сериозни методологически проблеми. Най-сериозният от тях произтича от нееднозначното схващане на неформалните икономически дейности и едновременната употреба като синоними на множество понятия - различни както по съдържателните си елементи, така и по начина, по който тълкуват неформалните икономически дейности. Изясняването на субординацията между използваните понятия

е първата логическа процедура, която внася яснота по отношение на използваните понятия и спомага за прецизирането на понятийния апарат. Следващата процедура би могла да бъде в изграждането на дефиниция, която да отрази адекватно обекта на изследване и да послужи като отправна точка за конструирането на теоретичен модел на изследването. В контекста на теоретичния модел критично важни са етапите на операционализиране на абстрактните понятия, разработването на система от емпирични индикатори и превръщането им в анкетни въпроси, чрез които може да се събере необходимата информация.

Очертават се сериозни **методологически предизвикателства при дизайна на релевантна изследователска технология за емпиричното изучаване на неформалните икономически дейности**. В тази връзка обект на засилено внимание са обосновката и изборът на подходящи подходи и методи за изследване, разработването на работоспособен изследователски инструментариум и организацията на качествени теренни действия за набиране на необходимата емпирична информация. Пътят от концептуалното осмисляне на предмета на изследването до обратното „завръщане“ към теоретичните основи е дълъг и преминава през етапите на потапянето в емпиричните факти. Но тъкмо очевидността на емпирията е тази, която показва дали и до каква степен изследвателят е бил прав в избора на методологически подходи.

Глава втора.

Конструиране на методология

за емпирично изследване на икономиката в сянка

Втора глава е посветена на обосновката на същността и елементите на методология за емпирично изследване на икономиката в сянка. Разглеждат се **принципните изисквания към конструиране на методологии за емпирични изследвания** и в този контекст експлицитно се представя разбирането за елементите, които следва да се съдържат в методологията за емпирично изучаване на икономиката в сянка.

Конструирането на научно обоснована методология за изследване на сенчестите икономически дейности е сложна методологическа дейност, **подчинена на съвкупност от изисквания, правила и стандарти**. От една страна, дизайнът на методология за емпирично изследване на икономиката в сянка се подчинява на общоприетите принципи и изисквания за изследователски методологии за социални емпирични изследвания. От друга страна, принципно изискване към създаването на такъв тип

методология е **всички нейни компоненти така да се обосноват и разработят, че да бъдат методологически прецизни и релевантни спрямо противоречивата, многоаспектна природа на сенчестите икономически дейности и нееднозначните им проекции в жизнените траектории на индивидите.**

Разработването на методология за целите на изследването на сенчестите икономически дейности задължително се извършва **в контекста на определена теоретическа перспектива.** Съзнателно избрана, след целенасочен критически анализ на съществуващите алтернативни теории, теоретическата перспектива **предопределя** онтологичното поле на изследването, **предзадава** параметрите на изследователските дейности и **насочва** анализа и социологическата интерпретация на емпиричните данни от изследването.

Разгледано по този начин, **създаването на методология за емпиричното изследване на икономиката в сянка** може да се определи като комплексен творчески процес, при който се извършва специфичен „прочит“ на общоприетите методологически канони (правила, изисквания, стандарти) в контекста на онтологическата уникалност на предмета и обекта на изследването. Терминът „създаване на методология“ подчертава концептуалната и в същото време конструктивна сложност на процеса по проектирането на необходимия обем от методологически, методически и технологически дейности, които в своята съвкупност генерират предпоставки за провеждането на качествено емпирично изследване на икономиката в сянка.

В духа на три съвременни виждания за методологията на емпиричните социологически изследвания (Ядов, Михайлов и Съикова), в настоящия дисертационен труд под „методология за емпирично изследване на икономиката в сянка“ се разбира **съвкупността от парадигмални подходи, мета и частни теории, общи и специфични методи, изследователски процедури и техники, иманентно необходими за подготовката и провеждането на система от социологически изследвания, в това число за последващия анализ и социологическа интерпретация на емпиричните данни от проведените изследвания.**

От съдържателна гледна точка, **конструктът „методология за емпиричното изследване на икономиката в сянка“** се подразделя на два основни дяла - **онтологически и гносеологически:**

1) **Онтологическият дял на методологията за емпирично изследване на икономиката в сянка** включва **съвкупността от метатеории, общи подходи и**

методи, които в рамките на отделни парадигми за неформалните икономически дейности задават параметрите за конструирането на теоретичен модел на изследването и в последствие насочват социологическата интерпретация и анализа на съвкупната емпирична информация.

Онтологическият дял включва в себе си всички онези абсолютно необходими елементи, чрез които става възможно да бъде обхванат и изчерпан предмета на изследването в неговата цялост. Елементите на онтологическия дял на методологията за емпирично изследване на икономиката в сянка са:

а) Теоретичният (концептуалният) модел на обекта на изследването (описание на тази част от предметната действителност, която подлежи на изследване; елементите на обекта на изследване, техните свойства и характеристики и взаимовръзките между тях).

б) Обосновката на общите подходи, принципи и методи за изследването.

При подготовката на емпирични социални изследвания, **важността на теоретичния (концептуалния) модел на обекта на изследването често се подценява.** В повечето случаи под теоретичен модел се разбира краткото дефиниране на обекта на изследване и споменаването на неговите основни елементи. Не са редки случаите, когато теоретичен модел изцяло липсва. Пренебрегването или липсата на теоретичен модел е причина за възникването на съществени методологически пропуски при емпиричните изследвания - непълнота в описанието и обхвата на обекта на изследване, непълна и/или нерелевантна система от емпирични индикатори, неадекватни подходи и методи за набиране на емпирична информация, неработоспособни изследователски инструменти. **Теоретичният модел на обекта на изследването е първата и абсолютно необходима методологическа предпоставка за провеждането на научно обосновано емпирично изследване.**

2) **Гносеологическият дял на методологията за емпирично изследване на икономиката в сянка обхваща съвкупността от последователни, вътрешно обвързани и подчинени на една обща логика изследователски подходи, методи, техники и процедури, необходими за емпиричното изследване на същността, обхвата, проявите и механизмите за функциониране на икономиката в сянка.** В този контекст, елементите на гносеологическия дял образуват многоаспектна съвкупност от методологически, методически и технологически дейности, които се определят като социологически (теоретичен) модел на емпиричното изследване и включват:

- a) Дефиниране на предмета, обекта, целите, задачите и обхвата на изследването, определяне на проблемната ситуация;
- b) Описание на специфичните подходи и методите за изследването;
- c) Конструирание на модел на специфичния познавателен процес (етапи, фази, елементи);
- d) Формулиране на хипотезите на изследването;
- e) Конструирание на система от емпирични индикатори за изследване на наблюдаваните процеси и явления;
- f) Обосноваване на методиката на извадката;
- g) Разработване на методика на набиране на първичната информация и конструирание на необходимия изследователски инструментариум;
- h) Обосноваване и разработване на модел за изследване на факторните връзки;
- i) Планиране на система от контролни мерки;
- j) Апробиране на елементите на методологията и внасяне на необходимите корекции.

Структурните елементи на онтологическия и гносеологическия дялове на методологията за емпирично изследване на икономиката в сянка са представени във Фиг. 2.1.:

Фигура 2.1. Основни дялове на методологията за емпирично изследване на икономиката в сянка

Изясняването на принципните изисквания към построяването на методология за емпирично изследване на икономика в сянка е едната страна на процеса. Но освен това, разработването на методология за емпиричното изследване на икономиката в сянка е сериозно изпитание за методолога-изследовател. За да бъдат уловени всички аспекти в обекта на изследване и да бъдат намерени оптималните методологически решения, се изисква също така:

1) Много добро познаване на тънкостите на процеса по целепологане и дефиниране на предметното поле на изследването;

2) Ясно разграничаване на отделните елементи от съвкупността от методологически, методически и технологически изследователски дейности;

3) Прецизно дефиниране на гносеологическите (когнитивните) и инструменталните функции на отделните елементи от методологията и методиката на изследването;

4) Широки познания за арсенала от подходи и методи за набиране на емпирична информация и умения за обосноваването на адекватни подходи и методи за набиране на необходимата информация в конкретния случай;

5) Задълбочени методологически познания върху процеса по обосновка и избор на релевантни източници на информация;

6) Умения за конструиране, апробиране и прилагане на изследователски инструменти;

7) Познания върху когнитивните и организационните аспекти по дизайна на обработването и статистико математическия анализ на събраната емпирична информация;

8) Нагласа и готовност за методологическа саморефлексия и пост фактум оценка на елементите на разработената методология - от гледна точка на тяхната изчерпателност и адекватност (спрямо предмета, обекта, целите и задачите на изследването) и релевантност (спрямо познавателните функции на изследването, характера на търсената информация и особеностите на изследваните съвкупности).

Конструирането на методология за емпирично изучаване на икономиката в сянка е творчески процес, при който се извършва целенасочено преосмисляне на съществуващите методологически стандарти и тяхното адаптиране спрямо обекта на изследване. След дискусия по повод наложилите се в изследователската практика теоретични понятия, за целите на разработването на методология за емпирично изследване на икономиката в сянка **се обосновава правомерността в използването на**

конструкта „икономика в сянка“.

Конструктът „икономика в сянка“ (shadow economy) е разработен и утвърден в изследователската общност от австрийския макроикономист Ф. Шнайдер (Schneider, 1998). Конструктът е дефиниран на английски език (**shadow economy**) и в това свое семантично звучене придобива популярност сред изследователските среди в света и в Европа. Конструктът е приет като синоним на понятията „сива икономика“ и „скрита икономика“.

В българската изследователска практика конструктът **shadow economy** намира нееднозначен прием. В превод на български език конструктът **shadow economy** се среща в два варианта - **сенчеста икономика** и **икономика в сянка**. Първият вариант (сенчеста икономика) бързо се усвоява от медиите и това в известен смисъл му отрежда ролята на научно популярен термин, подходящ за медийно отразяване на проблематиката. Някои експерти в областта (Чавдарова, 2000) виждат в понятието „сенчеста икономика“ мъглявост, неопределеност и известна доза на несериозност. Вторият вариант (икономика в сянка) започва да се използва в синдикалните (Стоянов, Кирова и Кирова, 1999) и иконометричните изследвания (ЦИД, 2004, 2008, 2010). Тъй като българската икономическа мисъл повече клони към използването на понятията „сива икономика“ (Ялъмов, 2002) и „скрита икономика“ (ЦИД, 2004, 2008, 2009, 2010, 2011, статистическите институции работят главно с понятието „нерегистрирана икономика“, а в теоретичните социологически изследвания се използва основно термина „неформална икономика“, конструктът „икономика в сянка“ остава неразбран. Използва се предимно в икономическите изследвания и то като синоним на „сива икономика“ и „скрита икономика“.

Анализът на смисловото съдържание на горепосочените понятия показва, че социологическата мисъл схваща термина „неформална икономика“ в неговия широк смисъл - като **съвкупност от всички дейности**, извършвани извън и в нарушение на формалните правила, в това число тук се включват и криминалните дейности. Иконометричните и статистическите изследвания използват понятието „неформална икономика“ в тесния му смисъл - с него се обозначават **само** дейностите, извършвани в домашното стопанство, социални дейности, бартер, дребна търговия. Така се оказва, че икономисти, статистици и социолози говорят на три различни езика и когато публикуват емпирични данни за неформалната икономика имат предвид съвършено

различни съдържателни континууми. Логично, оценките⁴ за обхвата и динамиката на неформалната икономика варират в широк диапазон - от 10-15% до 30-45%.

И тук идва конструктът „икономика в сянка“, като опит за намиране на работещо инструментално решение, което да бъде използвано за целите на провеждането на емпирични измервания на дейностите, извършвани *не-по-правилата*.

Най-кратко казано, **конструктът „икономика в сянка“ следва да бъде разбран като тази част от икономиката, която се извършва в сянката на закона** - това са тези икономически дейности, които принципно са разрешени от закона и за тяхното осъществяване е разработена необходимата законова база (закони, подзаконови актове, правилници и други нормативни регулации), но в процеса на практическото им осъществяване се извършват различни по характер нарушения. **Последствията от извършваните нарушения са социално икономически, но в повечето случаи са предмет на административно санкциониране и само в една част от случаите са обект на криминално преследване.** Самият процес на осъществяване на дейностите „в сянка“ включва преобладаващо извършване на разрешени от закона действия, но също така частично предполага извършването и на действия, подлежащи на криминално санкциониране. Съществено важното при този тип икономически дейности е, че те паразитират и стават възможни именно благодарение на съществуващото законодателство (пропуски, логически противоречия, нееднозначност в тълкуването, съзнателно оставени „вратички“). Затова и най-точното им наименование е дейности в сянката на закона.

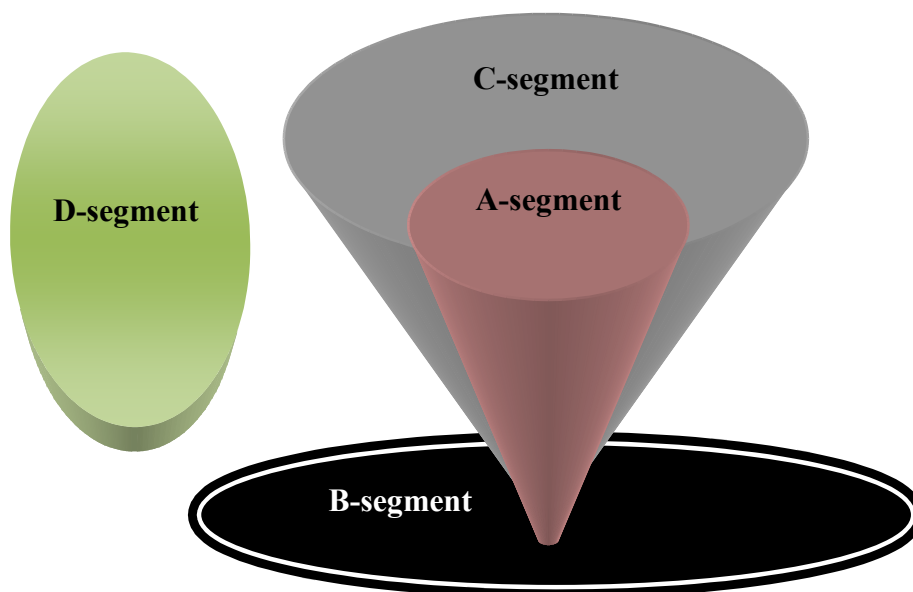
Авторското убеждение е, че за целите на емпиричното изследване на паралелните икономически практики, които не са криминализирани, е логично и онтологически целесъобразно да се работи с понятието **икономика в сянка**. Съдейки по съдържанието, генезиса, природата, функциите и механизмите на осъществяване, **в контекста на съвременните социално икономически системи икономиката в сянка може да се разглежда като паралелна икономическа под-система, която функционира като рефлексия и като естествена „сянка“ на официалната (формалната) икономическа система.** Нейното възникване е обективно

---

⁴ Институт за пазарна икономика, 1996; Световна банка. Доклад №. 45819-BG. България: оценка на инвестиционния климат. Том втори II. Неформалният сектор, 2008; Лилов, Г. Втора държава в сянката на закона, С., 2000; Чавдарова, Т. Неформалната икономика, С., 2001; Гоев, В. Статистическо изследване на скритата икономика в България през периода 2002-2008, С., 2010; Доценки за дела на скритата икономика, НСИ, 2011; Schneider F., Shadow Economies of 145 countries all over the World: What Do We Know? CREMA, Paper No. 2005; ЦИД, Мониторингови доклади за измерването и изчислението на скритата икономика в България (2002-2011);

детерминирано.

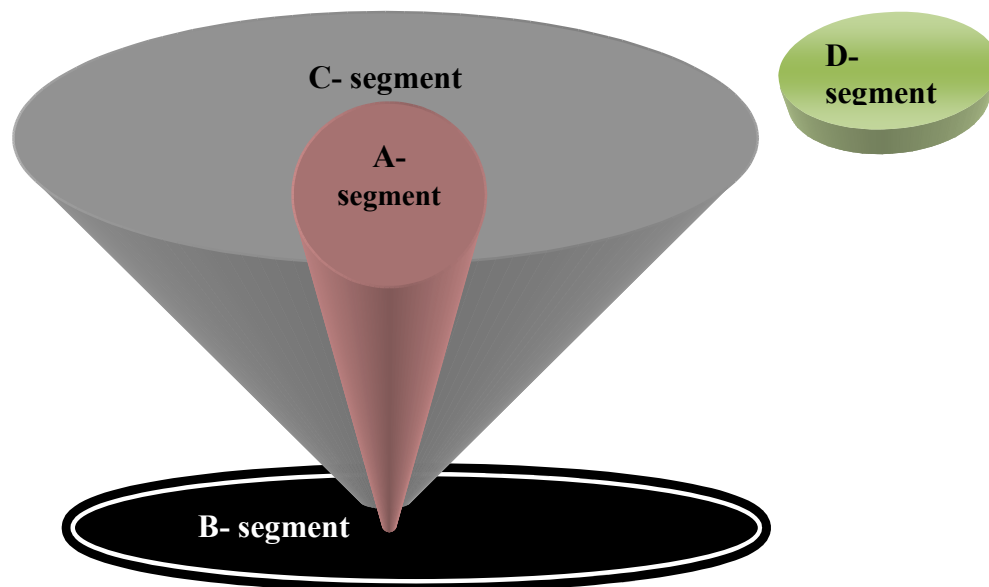
Икономиката в сянка е един от видовете неформална икономика. По тази логика, неформалната икономика е съвкупност от динамично преплетени и относително самостоятелни четири сегмента, които условно могат да се обозначат като **A-segment**, **B-segment**, **C-segment** и **D-segment**. Фиг. 2.9 илюстрира съотношението между четирите основни елемента на неформалната икономика в началните години на трансформиране на отношенията на собствеността:

*Фигура 2.9. Елементи на неформалната икономика
(начални години на прехода към пазарна икономика)*

*Легенда: A-segment=Икономика на доверените лица (розова икономика)
B-segment=Криминализирана икономика
C-segment=Икономика в сянка
D-segment=Домашна икономика*

Близо двадесет години след началото на трансформацията на отношенията на собствеността (2010-20112 гг.), ситуацията е коренно променена – параметрите на социално икономическия контекст за свършено различни в сравнение с началните години на прехода. Различията в съотношението между елементите на неформалната икономика са илюстрирани във Фиг. 2.10.:

Фигура 2.10. Елементи на неформалната икономика (2010-2012 г.)

Легенда: A- segment =Икономика на доверените лица (розова икономика)

B- segment =Криминализирана икономика

C- segment =Икономика в сянка

D- segment =Домашна икономика

Логично, различна е социално икономическата ”тежест” на структурните елементи на неформалната икономика. **A-segment**-ът значително се е свил, но за сметка на това силно развитие е получил **C- segment**-ът (икономиката в сянка). Ако в началото на прехода **C-segment**-ът е стартирал плахо, към 2000 г. вече е заемал около 30-38% от БВП, а след това с променлива амплитуда продължава да се задържа на нива около 35-40%. Днес **B-segment**-ът, според оценките на изследваните лица, заема не повече от 5-8% от извършваните дейности (счита се, че значително е „изтънял” в сравнение с периода 1990-2000), а домашното стопанство е сведено до извършването на минимални, но значими за една част от домакинствата дейности. Макар да са безалтернативни за една част от населението, статистическото изражение на този тип дейности е твърде скромно. Затова в общата схема на неформалната икономика **D-segment** -ът вече играе незначителна роля. Разграничаването на четирите елемента на неформалните дейности (икономика в сянка, икономиката на „доверените лица”, криминална икономика и домашна икономика) може да се задълбочи и на следващото ниво на конкретизация да се направи „разрез” на икономиката в сянка, в резултат на което да се опишат основните й структурни елементи.

За разлика от другите по-масово използвани понятия, конструктът „икономика в сянка“ е максимално изчерпателен по отношение на измеримите индикатори, чрез които може да се съди за обхвата на дейностите, нарушаващи формалните правила и оставащи неотчетени от държавната статистика. Това негово качество го прави оптимален при провеждането на емпирични изследвания на икономическите дейности, извършвани паралелно на официалната икономика.

За целите на настоящия дисертационен труд се предлага **собствена дефиниция на конструкта „икономика в сянка“**, която се базира на два разграничаващи критерия:

- i. **Първият критерий се отнася до разпознаваемостта на икономическите субекти в правния свят.** По този критерий икономическите субекти се разграничават на официално съществуващи (формално регистрирани икономически единици, видими за закона и статистическата отчетност) и неформално съществуващи (нерегистрирани и невидими за търговските регистри, но реално съществуващи и извършващи дейност субекти).
- ii. **Вторият критерий отчита легитимността на икономическите действия по смисъла на законодателството и се свежда до спазването на съществуващите регулации и правила за правене на бизнес.** По този критерий икономическите субекти се различават както по характера на извършваните от тях стопански дейности (разрешени от закона или не), така и по степента на спазване на фискалната дисциплина, данъчното, осигурителното и здравното законодателство (систематични или епизодични нарушения). В този контекст, неформалните субекти се разделят на два основни типа –неформални, но легални (това са субектите, които извършват разрешени от закона дейности) и нелегални неформали (субектите, които се занимават с криминални дейности);

На основата на горепосочените критерии, икономиката в сянка се дефинира като съвкупност от разрешени от закона стопански дейности, които 1) се реализират от легално или неофициално съществуващи икономически субекти и 2) при осъществяването на които се допускат единични или систематични нарушения на формалните правила за икономическа дейност (данъчно-фискалното, осигурителното и здравното законодателство), но само в част от случаите се извършват процесуално наказателни действия.

Важно гносеологическо следствие от така възприетата дефиниция за икономиката в сянка е, **че при изследванията, базирани на тази дефиниция, се набират мнения, представи и оценки, отнасящи се основно до дейностите на легално опериращите на територията на страната икономически субекти.** Към икономиката в сянка се отнасят и тези дейности, които са разрешени от закона, но се извършват от икономически субекти без официална регистрация. **Не са предмет на изследване оценките или мненията за активностите, които по смисъла на българското законодателство са криминализирани и се възприемат като „черна икономика“.** Извън обхвата на изследването остават тези икономически дейности, които традиционно се отнасят към натуралното стопанство (домашната или социалната икономика).

Към така формулираните два критерия е целесъобразно да се добавят още три допълнителни различаващи критерии, които конкретизират първите два и позволяват да се отграничат структурните елементи на конструкта „икономика в сянка“:

- i. **Първият критерий** разглежда типовете нарушения и разграничава субектите според видовете извършвани нарушения (трудоваправно законодателство, осигурително законодателство, финансово законодателство);
- ii. **Вторият критерий** визира честотата на нарушенията на формалните правила - различава субектите според честотата на извършваните нарушения (единични нарушители и систематични нарушители);
- iii. **Третият критерий** отчита последствията и ефектите от нарушаването на формалните правила отграничава ефектите (последствията) от сенчестите дейности - за обществото като цяло, за механизмите за преразпределение, за социалните системи, за индивидите сега и за индивидите утре.

В резултат от направените допускания, системата от разграничаващи критерии придобива следния окончателен вид:

- 1) Статут на икономическите субекти в правния свят;
- 2) Легитимност на стопанските действия;
- 3) Типове нарушения;
- 4) Честота на нарушенията на формалните правила;
- 5) Последствия и ефекти от нарушаването на формалните правила.

Структурата на конструкта „икономика в сянка“ може да бъде представена в съответствие с постулираните пет критерия. По тази логика:

1) Според първия критерий **икономиката в сянка се разделя на сива и скрита икономика;**

2) Вторият критерий разграничава икономиката в сянка на **легална и полулегална;**

3) Третият критерий позволява да се говори за **сиви капитали, сиво производство, сиви трудови отношения, сиви обороти, сиви печалби, сив пазар за реализация на крайните продукти и стоки;**

4) Според четвъртия критерий, работодателите, нарушаващи формалните правила, се разграничават на **единични нарушители и систематични нарушители;**

5) Петият критерий разграничава икономиката в сянка според нейните ефекти – **изцяло негативни, по-скоро позитивни и смесени (позитивните ефекти за една част от обществото по необходимост водят до негативни ефекти върху други елементи от обществената система).**

Сами по себе си петте критерия са теоретичен инструмент за провеждането на системни анализи на конструкта „икономика в сянка“. Но от гледна точка на построяването на методология за емпирично изследване на конструкта „икономика в сянка“, е необходимо **последващо операционализиране на конструкта и представянето му във вид, който подлежи на емпирично изучаване.**

Първата степен на конкретизация се изразява с ясното **отграничаване на сиви икономически субект и скрити икономически субекти.**

Втората степен на конкретизация е операционализирането на двете понятия - сиви икономически субекти и скрити икономически субекти от гледна точка на реалното и емпирично установимото им стопанско поведение.

В реалния живот събития и ситуациите рядко присъстват в чист вид, а по-честата практика е смесването на няколко, понякога взаимно изключващи се елементи. Така например, достатъчно честа практика е работодател, регистриран за извършването на определени видове дейности, успоредно с това да извършва и други, разрешени от закона дейности, за които обаче няма официална регистрация. Последните дейности остават неотчетени и придават „сиво лице“ на една иначе изрядна фирма. Друг често разпространен е вариантът легално съществуващ икономически субект да има **едновременно и легитимно, и сенчесто лице.** Легитимното лице се формира от извършването на позволени от закона дейности, но то служи като официално прикритие за извършването на други, неразрешени от закона дейности. Тези особености на „живия живот“ налагат допълнително прецизиране на изследователските

инструменти и повишено внимание в последствие, при анализа на получените емпирични данни.

Икономиката в сянка е обективно присъстващ, иманентен елемент от икономическата среда, изразяващ се в съзнателното нарушаване на част от съществуващите регулации с цел постигането на повече сравнителни предимства, по-висока рентабилност и генерирането на по-бърза и по-лесна печалба. Според последствията и ефектите, които има върху социално икономическата система като цяло и върху индивидите, **икономиката в сянка изпълнява два типа функции – компенсаторни (и в този смисъл позитивни) и деструктивни (изцяло негативни).**

1). В основата на позитивните функции на икономиката в сянка стои активната оценка на формалните регулации и търсенето на алтернативни икономически форми, съпътстващи формалните. **Позитивните⁵ ефекти винаги имат „две страни на медала” – това, което е добро за някого, обикновено е за сметка на претърпени загуби от някой друг.** Разграничават се **три компенсаторни (позитивни) функции:**

1.1. Рефлексивна функция

1.2. Рационализираща функция: проявява се в три основни аспекти – **нормативен, икономически и социален:**

- i. **В нормативен смисъл.**
- ii. **В социален смисъл.**
- iii. **В икономически аспект.**

1.3. Компенсаторна функция.

2) Успоредно с това, анализът на социалната действителност и случващите се в нея сенчести икономически практики показва, че е целесъобразно да се разграничат **три вида негативни функции.** Строго погледнато, негативните функции могат да се разглеждат по-скоро като дисфункции, тъй като играят системоразрушаваща роля спрямо основни структурни елементи на социално икономическата система:

2.1. Обструктивно неутрализираща функция.

2.2. Деструктивно игнорираща функция.

---

⁵ Типичен пример за това са здравните и пенсионните фондове. Така нареченият солидарен стълб е един от механизмите за проява на социална солидарност и като идея е морално обоснован. Но поредицата от „фал-стартове”, честите промени в двата основни механизма за социална защита и откровените опити за тяхното заграбване, под благовидното прикритие на реструктурирането им за други стратегически цели, поставят на сериозно изпитаване колективното чувство за социална солидарност. Картината се усложнява от влошаващите се показатели за съотношението между населението в активна трудова възраст и непродуктивните части от населението (до 18 г., хората в пенсионна възраст и хората с тежки увреждания).

2.3. Агресивно обезсилваща функция.

В съответствие с очертаните три позитивни и три негативни функции на икономиката в сянка, в структурата на общественото мнение се открояват ясно артикулирани представи за различните типове неформалност и бягство от правилата. Най-общо може да се говори за **четири типа неформалност – рационализираща, компенсаторна, деструктивна и игнорираща:**

В контекста на дефинираните позитивни и негативни функции на сенчестите икономически дейности, идеята за изграждането на **функционално детерминирана структура на икономиката в сянка** изглежда напълно осъществима. Могат да се обособят следните **основни видове икономика в сянка:**

- 1) Компенсаторна икономика;
- 2) Рационализираща икономика;
- 3) Деструктивна икономика;
- 4) Игнорираща икономика.

Неформалността е естествено заложеният принцип за самоорганизация и самоконтрол на социалните групи – в своето съдържателно насищане неформалността достига до етап, в който бива институционализирана и приема формата на официални предписания и правила. Така неформалността се трансформира в легитимна йерархия от правила, норми и регулации. Следва етап на „преосмисляне” на формалността, в резултат на което се ражда неформалност от II-ри род – това е друга, различна неформалност. Ако неформалността от I-ви род е естествената, извираща от ежедневието нормативна платформа за рамкиране на социалните групи, то неформалността от II-ри род има съвършено различен характер – тя има рефлексивна природа и възниква като отговор (реакция) на формално установения ред. Вероятно това е поради вградената склонност на социалните групи да деформализират правилата, за да ги съградят отново – с близко или напълно различно съдържание.

Парадоксалното е, че формалността, създадена с много настойчивост и последователност от членовете на едно общество, в определен времеви момент става обект на пасивни или активни действия за нейното разрушаване – често пъти това се случва в рамките на едно и също поколение. Очевидно, **обществото има праг на „насищане” и търпимост към институционализирането на неформалността. „Организирането” на неформалността трябва да се прави с мяра – когато мярата се прехвърли, се задействат мощни центробежни сили, които тласкат индивидите**

обратно към неформалността.

Нека си представим, че институциите са ядрото, организиращата тъкан на социално икономическата система, а неформалността е естествената „канава” на социалните отношения. В една нормално функционираща система (без явни дисфункции и дистрофия на структурните ѝ елементи), колкото повече се отива към периферията на системата, толкова по-слабо е действието на институционалните форми. Колкото по-нестабилни са връзките между структурните елементи на системата, толкова повече се засилва влиянието на неформалните правила.

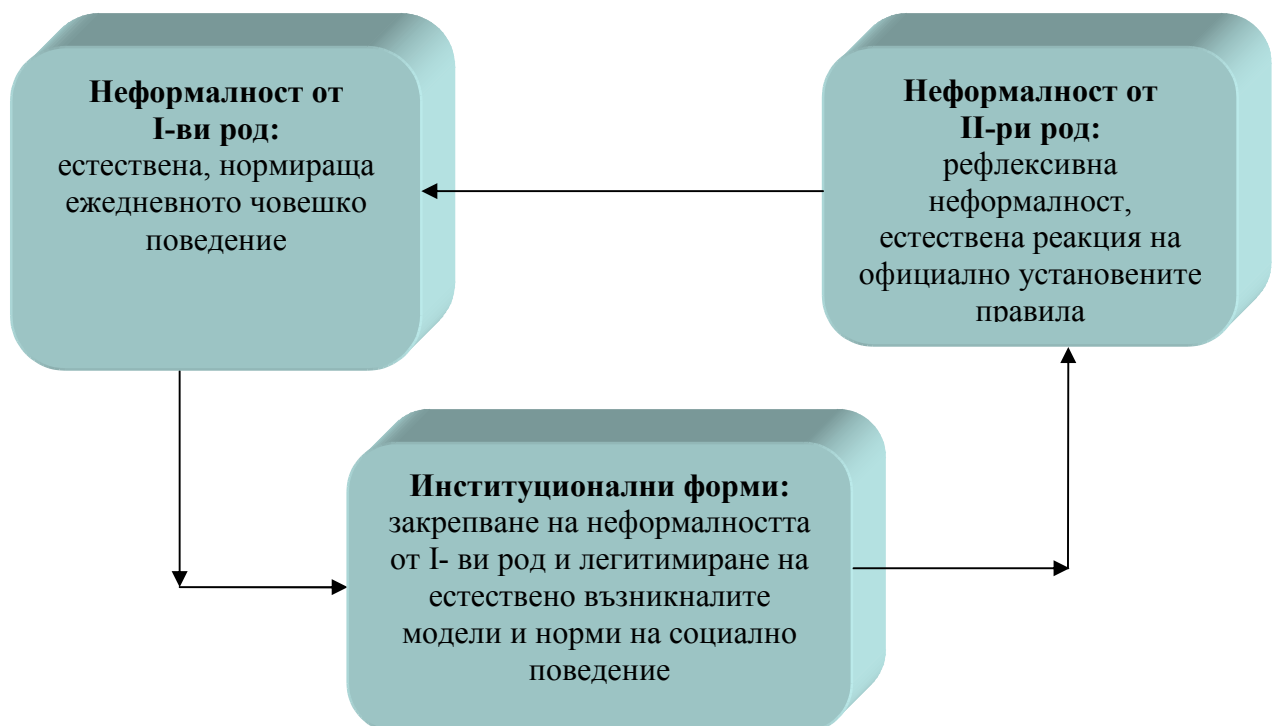
Но деликатният баланс между неформалното и формалното се поддържа от **закон за критичния праг на насищане с институционални форми.** Законът гласи следното: **с увеличаване броя на формалните правила и сложността на тяхното прилагане, се увеличава вероятността от създаване на масови нагласи за неспазване на формалните правила и деформализация на официалните регулации.** Ако социеталното пространство се пренасити с правила, норми и регулации, в отговор се създават силни нагласи за снижаване нивото на формализираност в социалните отношения. Колкото повече са формалните правила, толкова по-малко се спазват. Ефективното рамкиране на социалното поведение не става с множество сложни правила, а с относително малко на брой и лесни за изпълнение правила, които засягат същностните параметри и създават общите условия за социално приемливи действия. Отнесено към действието на стопанските субекти, това означава, че с увеличаването броя на регулациите, наредбите и всякакъв род нормативни актове се създават предпоставки за стартиране на процес по неспазването на формалните правила и генериране на „кодекс на неформалността”. Пресилената формалност тласка към неформалността. И най-същественото – създаването на правила се обезсмисля, ако спазването им е пожелателно, а нарушаването на правилата не се санкционира.

И тук е ключът за обяснението на постоянното „напрежение” между неформалното и формалното регулиране. Тъй като в генетичен план неформалното предхожда формалното, неформалното има „претенциите” да бъде оригиналният коректор на индивидуалното и колективното поведение. Затова **когато формалните правила възпроизвеждат и закрепват в законова форма** неформално създадените традиции и норми на човешкото общуване (било то чисто икономическо или социално икономическо), **тяхното спазване се приема за рационално** – най-малкото на ниво индивиди резистентността към формалните правила е по-ниска. Когато **формалните правила модифицират естествено формираните се обичаи и норми на поведение,**

тяхното спазване се поставя под въпрос. Още по-трудно си пробиват път тези формални правила, които са опит да се санкционира или промени определен вид неформално поведение.

Така възникват най-общо два типа формални правила – 1) **закрепващи неформалните правила** и 2) **коригиращи неформалността**. Историята показва, че когато формалните правила възникват като логически продукт от социално легитимираната неформалност (тази неформалност, която е припозната от масовото съзнание като социално приемлива), те бързо се приемат от индивидите и стават елемент от техния свърх-Аз (колективното им съзнание). Вероятността този тип формални регулации да се спазва е многократно по-висока в сравнение с другия тип неформални правила – тези, които възникват като коректив на неформалността, постулират санкциониране на вече съществуващи неформални правила и целят привнасяне на промяна в неформалността. Вторият тип формални правила срещат най-ярка отпора, защото се сблъскват директно с генетически вродената у индивидите склонност към неформалност.

Процесът на формиране на неформалните правила като реакция на формалните регулации е илюстриран във Фиг. 2.11:

Фиг. 2.11. Циклични преходи от неформалност към формалност

За разработването на методология за емпиричното изследване на конструкта „икономика в сянка“ се обосновава авторското виждане за необходимостта и целесъобразността от прилагането на холистичен методологически подход. Разкрива се съдържанието на холистичния подход и се предлага авторско разбиране за операционализирането на „холистичността“ спрямо изследвания обект.

Целесъобразността на възприетия холистичен подход се вижда в постигането на системност и изчерпателност по отношение на следните основни гносеологически и онтологически елементи от методологията на изследването:

Първо, по отношение на онтологическите елементи от методологията на изследването чрез холистичния подход се обхващат системно и цялостно всички съдържателни елементи на конструкта „икономика в сянка“. Обектът на изследване се анализира като едно цяло и като част от цялото - веднъж като относително самостоятелна система от елементи и взаимодействия, които придават уникалния онтологичен характер на изследвания обект, и втори път от гледна точка на взаимовръзките на изследвания обект с обществото като система. Холистичният подход при построяването на теоретичен модел на обекта на изследването позволява да се превъзмогнат недостатъците на фрагментарните подходи и да се изгради изчерпателен концептуален модел на изследвания обект.

Чрез прилагането на холистичния подход се **създават методологически предпоставки:**

1. За установяване на реални факти от икономическото поведение на българина и измерване степента на включеност на населението в сенчести икономически практики.

2. За изследване на представите, нагласите и оценките на различни категории от населението, които в своята съвкупност изграждат образа на икономиката в сянка в мисленето на българина. Установените проекции на икономиката в сянка (същност, форми, модели и механизми на функциониране) в общественото съзнание са основа за теоретична реконструкция на икономиката в сянка като социално икономически феномен.

3. За изучаване на структурата на общественото мнение спрямо неформалните икономически дейности (стереотипи и модели на икономическо мислене) и идентифициране на предпочитаните модели за правене на бизнес (съобразен с регулациите или извън закона).

4. За верифициране на установените нива на разпространение на сенчестите икономически практики в контекста на основните парадигми за рационалния „икономически човек“ и за по-широко скроения „социален човек“. По този начин се създават методологически предпоставки за идентифициране на мотивите за работа в сивия сектор, за определяне на съотношението между рационалност и ирационалност в решението за работа в сенчестата икономика.

5. За изследване чувствителността и толерантността на обществото спрямо сенчестите практики, както и готовността на отделните категории от българското население за участие в сенчести икономически дейности. Паралелно могат да се тестват възможните подходи (политики и мерки) за ограничаване на сивия сектор в икономиката.

6. За емпирически верифицирано реконструиране на сложната природа на икономиката в сянка и анализ на динамичното променящите се взаимодействия в поведението на стопанските субекти в „икономиката в сянка“.

Второ, по отношение на гносеологическите компоненти на методологията на изследването:

1. Предложеният подход позволява обхващане на максимален брой основни и допълнителни източници на емпирична информация (първична и вторична). За разлика от други сходни изследвания, чрез холистичния подход се преодолява „фокусирането“ върху отделни носители на емпирична информация и подсъзнателното (или целенасоченото) „пропускане“ на други потенциални носители на информация. Предвид деликатността и амбивалентността на изследваната тема, изборът на максимален брой източници на емпирична информация е задължително условие за адекватно обхващане на предмета на изследването в цялата му сложност.

2. Възприетият холистичен методологически подход предполага прилагане на комплексна изследователска стратегия, базирана на обосновано комбиниране на качествени и количествени методи за набиране на емпирична информация. Този подход значително разширява кръгозора на изследвателя, тъй като съчетаването на гносеологическите достойнства на двата типа методи позволява да се преодолеят техните неизменни инструментални ограничения. По този начин обектът на изследването се обхваща не само в неговата цялост, типичност и закономерност, но също така се разкриват типични образци на поведение, ценни интерпретативни схеми и уникални жизнени траектории, трасиращи и обясняващи пребиваването на отделните субекти в сенчестата страна на икономиката.

3. Чрез системата от взаимосвързани изследователски дейности се набира съвкупност от многопластова и разнородна по своя характер емпирична информация, а това от своя страна е предпоставка за системното изследване на социално икономическия феномен „икономика в сянка“. По този начин се създават методологически предпоставки за набиране на максимално изчерпателна емпирична информация, представяща гледните точки и „жизнените траектории“ на различни изследвани съвкупности.

Възприетият холистичен методологически подход и реализирането му чрез система от взаимно свързани социологически изследвания е опит да се преодолее фрагментарността в емпиричното изучаване на неформалните икономически дейности. Предложеният подход се развива в четири отделни етапа, включващи всички елементи от разработването на методологията, теренното ѝ прилагане и оценката на получените резултати (оценка на когнитивната стойност на полученото знание и методологическа оценка за качеството и релевантността на приложените подходи). Обобщено казано, холистичният подход:

- 1) Гарантира обща методологическа основа и единство в теоретическите основания за разработването на дизайн и методика на изследванията;
- 2) Осигурява консистентност и логическа свързаност при разработването на необходимите за всяко методически издържано изследване инструменти;
- 3) В последствие гарантира общ подход при интерпретирането на получените резултати и сравнимост на набраните резултати;
- 4) Създава системна изследователска база за наблюдение, анализ и оценка на процесите, проявленията и тенденциите в развитието на икономиката в сянка в страната, от гледна точка на социологическата интерпретация на неформалните икономически дейности и идентифицирането на посоките за тяхното ограничаване и превенция.

Глава трета.

Изследователска стратегия и технология

за емпирично изследване на икономиката в сянка

Трета глава от дисертационния труд развива логиката на построяване на методология, като се концентрира върху обосновката на изследователска стратегия и технология за емпирично изследване на икономиката в сянка.

Под **изследователска стратегия и технология** за нейното прилагане в

настоящия труд ще се разбира сложния комплекс от методологически и методически дейности по дефиниране логиката на познавателните дейности, последователността в извършването на точно определен вид изследователски дейности, отграничаването на съвкупности от дейности и „организирането” им в относително самостоятелни изследователски цикли, изборът на релевантни методи за набиране на емпирична информация и дизайнът на изследователски инструменти, разработването и прилагането на система от контролни действия.

За целите на емпиричното изследване на икономиката в сянка се разработва **комбинирана изследователска стратегия, която се реализира чрез система от логически взаимосвързани социологически изследвания, с ясна субординация помежду им, прецизно дефиниране на познавателните им функции и очакваните емпирични резултати.** Всяко следващо изследване надгражда над предходното - както в методически, така и в когнитивен смисъл. По този начин първоначално конструираните методическите елементи се прецизират и развиват, а получаваното знание за обекта на изследване се обогатява и задълбочава.

Авторското виждане по въпроса е, че конструирането на комбинирана изследователска стратегия за целите на конкретна познавателна ситуация изисква да се вземат предварителни методологически решения по следните **четири принципни въпроса:**

1) Какви ще бъдат епистемологичните функции на отделните изследователски модули (изследвания) - тестване на теория или конструиране на теория. Традиционно се приема, че количествените методи са по-подходящи за тестването на вече съществуващи теории (дедуктивен подход), а качествените методи са по-доброто методологическо решение за конструирането на нови теории (индуктивен подход).

2) В каква субординация ще се намират отделните изследователски модули, които макар и в рамките на една изследователска система, се реализират с различни методи и преследват различни цели. Тук се взема решение за това дали един от методите за набиране на емпирична информация ще се дефинира като приоритетен или ще се приложи принципът на равнопоставеност на методите, съгласно който всички конкретни методи за набиране на емпирична информация са равнопоставени от гледна точка на търсеното знание.

3) Каква ще бъде познавателната роля на отделните изследователски модули - като продължение на втория принципен въпрос, тук се дава отговор на

въпроса кои от модулите ще имат основна роля и кои - **подкрепяща, верифицираща, допълваща, методическа**. В контекста на комбинираните изследователски стратегии субординирането на отделните изследователски модули е от съществено важно значение. То има организиращ характер и предопределя успешното реализиране на проектираното изследване.

4) Каква ще бъде инструменталните и когнитивни функции на данните, получени с различните методи - интерпретативна, доразвиваща, сравняваща, проверяваща за несъответствия, събираща подкрепящи доказателства и т.н. Този въпрос обикновено се подценява и дори погрешно се приема, че самите данни ще подсказат за какво могат да послужат. Научно обосновеният подход изисква предварително осмисляне на познавателната стойност на набраните данни и ясното им позициониране в контекста на общата логика на изследването. Колкото по-сложно организирано е дадено изследване, в това число колкото повече отделни модули са включени в него, толкова по-критично важно е още на етапа на конструиране на изследователската стратегия да се дефинират инструменталните и когнитивните функции на набраните емпирични данни. В контекста на възприетия холистичен подход съществено важно е също така да се определи с какво първично знание стартира изследването (теоретичен социологически модел за обекта на изследването) и какви категории емпирична информация ще се получат на „изхода“ от изследването (верифициране на теоретичните постановки, доразвиване, обогатяване или конструиране на нова теория)⁶.

Освен горепосочените принципни въпроси, някои автори (Bryman (2006) коментират **последователността на прилагане на методите за набиране на информация** (паралелно или последователно) като **предпоставка** за конструирането на изследователската стратегия. Но решението за това в какъв ред и каква последователност ще се проведат изследванията би следвало да се разглежда по-скоро като **резултат** от отговора на разискваните по-горе четири принципни въпроса, отколкото като предпоставящо условие.

В съвременната методологическа литература се разграничават **най-общо шест алтернативни изследователски стратегии за комбиниране на методи - 1)** поетапна

---

⁶ Видовете знание, които се получават в резултат от провеждането на емпирични социални изследвания, са предмет на отделна дискусия. Разграничават се два типа знание - знание за обекта на изследване и собствено методическо знание. Първият вид знание е принос по отношение развитието на концепциите за обекта на изследване, а вторият тип знание има строго методически характер (Атанасов, 2010: 23-27).

обяснителна стратегия (**Sequential Explanatory Strategy**), 2) поетапната проучвателна стратегия (**Sequential Exploratory Strategy**), 3) поетапна трансформационна стратегия (**Sequential Transformative Strategy**), 4) паралелна триангулационна стратегия (**Concurrent Triangulation Strategy**), 5) паралелна вградена стратегия (**Concurrent Embedded Strategy**) и 6) паралелна трансформационна стратегия (**Concurrent Transformative Strategy**). Подробно тези въпроси са систематизирани и развити в трудовете на Creswell (Creswell, 2003, 2009).

Всяка от цитираните шест изследователски стратегии притежава характеристиките на методологическата иновативност и функционалната целесъобразност. Авторското виждане е, че за целите на емпиричното изследване на икономиката в сянка е методологически целесъобразно да се разработи изследователска стратегия, която може да се определи като разновидност на поетапната проучвателна стратегия (*Sequential Exploratory Strategy*). Този избор се прави след задълбочен анализ на конкуриращите стратегии за комбиниране на изследователски методи.

В рамките на разработената методология за емпирично изследване на икономиката в сянка, **изследователската стратегия се състои в изграждането и приложението на система от отделни, относително самостоятелни и логически обвързани социологически изследвания.** Проектира се и се обосновава система от самостоятелни социологически изследвания сред идентифицираните основни и допълнителни източници на информация: **1) населението, 2) работодателите, 3) работниците/служителите, 4) допълнителните източници на информация** (държавна администрация, местна власт, НПО, синдикални организации, експертни и изследователски среди и документи и артефакти по проблематиката.

Би могло да възникне възражение защо изучаването на източниците на информация се разглежда като система от относително самостоятелни изследвания, вместо като едно общо изследване на отделни източници на информация. Аргументацията за дефинирането на цялостна система от **органично свързани, но отделни изследвания** е следната:

Макар че се базират на общ теоретичен социологически модел за явлението „икономика в сянка“, обща система от емпирични индикатори и обща обосновка за релевантността на конкретните методи за набиране на емпирична информация, отделните изследвания имат **същностни различия в основните си методологически елементи и характеристики:**

- i. Проектираните социологически изследвания имат сходен, но в същото време **специфичен предмет и обект.**
- ii. Като резултат от различията в предмета и обекта на изследване, още по-явно разграничими са **спецификите в целите и задачите**, които се решават с отделните изследвания.
- iii. **Онтологически различни са и изследователските хипотези** на отделните изследвания.

Ето защо не е приемливо в конкретния случай да се говори за едно общо изследване сред множество отделни източници на емпирична информация. В контекста на възприетия холистичен подход и разработената на тази основа методология за емпирично изучаване на икономиката в сянка, се построява органична система от относително самостоятелни отделни изследвания, с които се постигат специфични когнитивни и методически цели, но изследванията са синергично свързани помежду си. В своята цялост отделните изследвания правят възможно изчерпателното изследване на всички основни характеристики на изследваното явление, установяването и обяснението на взаимодействията между структурните елементи на обекта на изследване и факторните влияния върху тях.

Таблица 3.1. онагледява връзката между източниците на емпирична информация, подходите за подбор на единиците за изследване и методите за набиране на емпирична информация.

Теренната реализация на подобна система от социологически изследвания изисква достатъчно технологично време, като оптималният срок за изпълнение е 4-5 години. Това е съществено важно както за качествено осъществяване на отделните изследвания, така и от гледна точка на възможността за установяване на динамиката по отношение на обекта на изследване.

Времева перспектива от 4-5 години дава възможност на изследвателя да направи първоначална задълбочена, детайлна „снимка“ на основните характеристики на обекта на изследване, след което да проследява промените в стойностите на отделните емпирични индикатори и в края на цикъла от изследователски дейности да има достатъчно емпиричен материал за сравнение, за идентифициране на актуалните тенденции и за очертаване на динамиката в отделните аспекти на обекта на изследване. По този начин чрез разумно проектирани и прецизно разположени във времето изследвания може да се постигне изчерпателна дълбочина по отношение на обекта на изследване.

**Таблица. 3.1. СИСТЕМА ОТ СОЦИОЛОГИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ ЗА РЕАЛИЗИРАНЕ НА МЕТОДОЛОГИЯТА
ЗА ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА ИКОНОМИКАТА В СЯНКА**

ИЗСЛЕДВАНА СЪВКУПНОСТ	ОБХВАТ И ПОДХОДИ ЗА ПОДБОР НА ЕДИНИЦИТЕ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ	МЕТОДИ ЗА НАБИРАНЕ НА ЕМПИРИЧНА ИНФОРМАЦИЯ
I. Изследване сред населението	Национално представително: Населението 15+ г.	1. Стандартизирано интервю
	Потребители на интернет пространството Метод на отзовалите се	2. Уеб-базирана анкета със самопопълване
	Национално представително: Населението 15+ г.	3. Стандартизирано интервю
II. Изследване сред работодателите	Работодатели от шестте района на планиране Метод на „снежната топка”	1. Фокус групови дискусии
	Работодатели от 11 индустриални бранша Типологична извадка	2. Дълбочинно интервю
	Работодатели-членове на АИКБ Типологична извадка сред работодатели от шестте региона на планиране	3. Полуструктурирано интервю 4. Анкетно допитване със самопопълване
	Работодатели от 11 индустриални бранша Метод на „снежната топка”	1. Експертни оценки 2. Дискусии от типа „мозъчни атаки”
	Национално представително: Работодатели от всички икономически дейности и отрасли	3. Стандартизирано интервю
	Браншови стратифициран подбор: Работодатели от 11 индустриални бранша	4. Стандартизирано интервю
Работодатели от 11 индустриални бранша и шестте района на планиране Типологичен подбор	1. Уеб-базирана анкета със самопопълване	
Работодатели от всички икономически дейности Типологичен подбор	2. Изследване на случаи (<i>case studies</i>)	

ИЗСЛЕДВАНА СЪВКУПНОСТ	ОБХВАТ И ПОДХОДИ ЗА ПОДБОР	МЕТОДИ ЗА НАБИРАНЕ НА ЕМПИРИЧНА ИНФОРМАЦИЯ
III. Изследване сред	3.1. Работници/служители в национален мащаб Национално представително, Населението 15+ г.	1. Стандартизирано интервю
работниците/ служителите	3.2. Потребители на интернет пространството Метод на отзовалите се	2. Уеб-базирана анкета със самопопълване
IV. Допълнителни източници на информация	<p>4.1. Държавната администрация (НОИ, НАП, министерства) Типологичен подбор</p> <p>4.2. Местна власт (регионални структури и общини); Типологичен подбор</p> <p>4.3. Активните НПО, синдикалните организации, експертни и на изследователски среди Метод на „снежната топка”</p> <p>4.4. Документи и артефакти по проблематиката:</p> <p>4.4.1. Медийна среда</p> <p>4.4.2. Правителствена среда</p> <p>4.4.3. Законодателна среда</p> <p>4.4.4. Изследователска и аналитична среда</p>	<p>1. Фокус групови дискусии</p> <p>2. Експертни оценки</p> <p>3. „Мозъчни атаки”</p> <p>1. Контент анализ на печатни електронни медии</p> <p>2. Анализ на документи</p> <p>3. Анализ на предходни изследвания, аналитични документи, статистическа информация</p>

Общата цел на разработената в настоящия дисертационен труд методология за изследване на икономиката в сянка е чрез прилагането на холистичен изследователски подход да се обосноват релевантни изследователски дейности за емпиричното изучаване на:

- i. проекциите на икономиката в сянка (представите и оценките за същността, формите, моделите и механизмите на функциониране) в общественото съзнание;
- ii. чувствителността и толерантността на обществото спрямо икономиката в сянка, както и готовността и мотивите на отделните категории от българското население за участие в сенчести икономически дейности;
- iii. реалното икономическо поведение на индивидите и в частност, честотата и моделите на включване в сенчести практики.

Темата на емпиричното изследване е „Икономиката в сянка - същност, генезис, основни проявления, функции и механизми за възпроизвеждане”.

Обект на емпиричното изследване е икономиката в сянка в България като най-широко разпространеният и устойчиво възпроизвеждащ се вид неформална икономическа дейност.

Предмет на емпиричното изследване са оценките, мненията, нагласите и представите на българското население за икономиката в сянка.

Целта на емпиричното изследване е да се разкрие природата, социално икономическата и институционалната детерминираност на икономиката в сянка, да се изследват специфичните ѝ функции и проявления в системата от съвременни социално икономически отношения и на тази основа да се идентифицират рационалните управленски подходи към неформалните икономически дейности.

В съответствие с възприетия холистичен подход, така замисленото емпирично изследване „Икономиката в сянка - същност, генезис, основни проявления, функции и механизми за възпроизвеждане” се реализира чрез система от относително самостоятелни социологически изследвания. Макар да са подчинени на обща цел и обща визия за обекта на изследване, всяко от изследванията се характеризира със собствен предмет и обект, цели, задачи и функции и в този смисъл се отличава със собствена методологическа уникалност.

Чрез организираните в система изследователски цикли органично се обвързват и взаимно се допълват познавателните достойнства на конкретните методи (качествени и количествени) за набиране на емпирична информация. Ясно се дефинират гносеологическите граници на използваните конкретни методи, което е съществено важно в последствие за дефинирането на онтологичните полета при социологическите реконструкции на изследваните процеси.

Приложеният подход за изграждането на обща система от относително самостоятелни социологически изследвания, които в своята цялост позволяват да се изчерпи предмета на изследване, поставя акцент върху носителите на емпирична информация. Сред възможните подходи, тук е избран пътят на ясното разграничаване на епистемологичната функционалност на всеки един от потенциалните източници на емпирична информация. Поради това най-напред е конструирана общата концептуална рамка, постулирани и обосновани са базисните теоретични тези за обекта на изследването, след което според източниците на информация са дизайнирани „уточняващи”, частни методологии. Друг един подход, например, би разгледал изучаването на документалните източници на емпирична информация като отделни методи за изследване на обекта – този подход има своите сериозни методологически основания и е напълно в духа на традициите в българската социологическа практика. След дълго и прецизно обмисляне, все пак авторското решение е да бъде избран по-различен подход, при който методологическите акценти съзнателно се поставят върху ясното разграничаване на когнитивните заряди на отделните източници на информация. За да се отграничат съдържателните граници на потенциалната информация, източниците са класифицирани в две категории – основни и допълнителни, подчертавайки по този начин различната им съотнесеност спрямо координатната система на изследването и различния тип знание, което продуцират. Основните източници на емпирична информация предоставят личностно преживяна информация, в която имплицитно се съдържат **и** фактологически, **и** оценъчни елементи. В получаваното знание са „снети” както жизнените траектории на различните участници в социално икономическите процеси, така и интернализираните от индивидите обществени нагласи, норми, стереотипи и модели за социално приемливо поведение. Документалните източници съдържат информация за значително количество артефакти (от миналото и настоящето) на трансформиращото се българско общество, разглеждано като необходимата социално икономическа основа на „случването” на неформалността като цяло и сенчестите икономически практики в

частност. Успоредно с това, документалните източници в имплицитен или явен вид също предлагат широк диапазон от оценки и мнения, които имат стойността на осъзната и целенасочена експертиза по отношение на изследвания обект.

Като съчетава основните и допълнителните източници на емпирична информация, изследователят си отваря изключително широк хоризонт – не само от гледна точка на потенциалните възможности за генериране на масиви от емпирични данни, но и от гледна точка на възможността за улавянето на широкия спектър от проекциите на икономиката в сянка в ежедневните модели на мислене и поведение и тяхното отражение в институционалната среда, аналитичната среда и в общия социален контекст.

Анализирани са етапите и специфичните изисквания към в конструирането на изследователските инструменти, необходими за реализирането на проектираните социологически изследвания. Проследен е препоръчителният процес в създаването на инструменти за отделните категории изследвани съвкупности, разкрити са механизмите на формиране на обществените нагласи и оценки за икономиката в сянка и произтичащите от това специфични изисквания към формирането на изследователските инструменти. Доказана е императивната необходимост от тестване, експериментиране и методическа оценка на разработените варианти на изследователски инструменти.

Разработена е програма за обработката и анализа на емпиричната информация. Предвид прилагането на комбинация от количествени и качествени методики, отделно са обосновани възможностите за обработка и анализ на съвкупната информация от количествените методи и текстовата информация от качествените методи. Предложени са съвременни методи за обработка и анализ на числовата информация, с оглед създаването на възможности за едновременното обхващане на множеството от свойства и характеристики на обекта на изследване.

Методологията за емпирично изследване на икономиката в сянка е сложна съвкупност от множество изследователски дейности, намиращи се в органична взаимосвързаност и експлицитно субординирани отделни изследвания. Тяхната качествена концептуална подготовка, практическата им реализация и анализът на събраните масиви емпирични данни биха били немислими без конструирането на цялостна система от контролни действия.

В контекста на концепцията на Атанасов (1990) за достоверността и контролните действия, в конкретния случай се конструират три основни вида контролни действия:

а) контролни действия, свързани с разработването на общата методология на

емпиричното изследване на икономиката в сянка и разработването на специализираните методологии за системата от социологически изследвания (подготовката на работния проект на ЕСИ);

б) контролни действия, свързани с получаването на индивидуална информация, които от своя страна се разграничават на текущ и окончателен контрол. Текущият контрол се изразява в методически проверки за практическото реализиране на методологическите постановки и методическите решения за провеждане на ЕСИ. Окончателният контрол се осъществява след като изследването е приключило на терена (най-вече, логически оглед на носителите на индивидуална информация, допълнително кодиране и други необходими проверки);

в) контролни действия, свързани с обработката на индивидуална информация и получаване на съвкупната информация.

Авторското виждане е, че конструирането на цялостна система от контролни действия е един от аспектите на възприетия в настоящия дисертационен труд холистичен подход. За целта при разработването на методология за емпиричното изследване на икономиката в сянка в рамките на всеки отделен етап се обосновават адекватни контролни действия. те представляват съвкупност от специфични методически проверки и контроли, прилагането на които създава предпоставки за целесъобразното и качествено извършване на проектираните дейности. Контролните действия са органично вплетени в тъканта на всеки един етап и тяхното представяне ще следва логиката на познавателния процес при емпиричното изучаване на икономиката в сянка.

Глава четвърта.

Верификация на методологията за емпирично изследване на икономиката в сянка

Четвърта глава е опит за верифициране на конструираната методология за емпирично изследване на икономиката в сянка. Представят се мащабите на реализирането на изследователската стратегия в рамките на конкретен проект.

Разработената методология за емпирично изследване на „икономиката в сянка“ е верифицирана в рамките на проект „Ограничаване и превенция на неформалната“⁷

---

⁷ В рамките на проекта е възприето работното понятие „неформална икономика“. Този подход съответства на разбирането на Икономическия и социален съвет на Р България, който в две свои становища (от 2006 и 2010 г.) дефинира явлението и предлага пакет от мерки за ограничаването на неформалната икономика в страната. Следвайки своите разбирания за изследваната проблематика,

икономика”, изпълняван от Асоциация на индустриалния капитал в България (АИКБ) в партньорство с КНСБ, с финансовата подкрепа на Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси” 2007 - 2013, съфинансирана от Европейския социален фонд на Европейския съюз и Република България. Проектът включва реализирането на широко мащабна съвкупност от изследователски, аналитични, информационни, обучителни и нормотворчески дейности, целта на които е чрез установяване на основните характеристики на неформалната икономика (обхват, типични проявления, браншови и регионални специфики) и доминантите в обществените нагласи спрямо неформалната икономика да се стигне до идентифицирането на оптималните подходи за ограничаване и превенция на неформалните икономически практики в България.

В този комплекс от дейности социологическите изследвания върху неформалната икономика у нас играят ключова роля, тъй като те са изходната емпирична база за всички последващи дейности - аналитични разработки върху неформалната икономика в България, предложения за оптимизиране на институционалната среда чрез промяна в закони и регулации, препоръки за разработване на обучителни модули за повишаване степента на информираност на населението, работодателите и държавната администрация за неформалната икономика (същност, проявления и вреди), идеи за провеждане на обществени информационни кампании за повишаване чувствителността на българското общество към сивите практики и разясняване на щетите от съществуването на сив сектор.

В резултат от проведените изследвания (2010-2013 г.) е събрана внушителна по обем и разнородна емпирична информация.

Авторката на дисертационния труд съзнателно се абстрахира от предизвикателството да се осмислят и изтълкуват характеристиките на предмета и обекта на изследване, взаимовлиянията и взаимовръзките между елементите на изследвания обект, типичните прояви и закономерностите, произтичащи от значителния обем набрана съвкупна информация за обекта на изследване. Тъй като настоящият дисертационен труд е строго методологически, предложената в следващото изложение съдържателна интерпретация на емпирични данни е в синтезиран вид, с намерението да докаже целесъобразността, релевантността и

авторката на настоящия дисертационен труд възприема като релевантна употребата на понятието „икономика в сянка”, което от своя страна се разделя на два основни дяла - сива икономика и скрита икономика.

приложимостта на разработената методология за емпирично изучаване на икономиката в сянка.

Затова в четвърта глава е направен анализ на специално селектирани данни и при самоналожени строги ограничения. Анализът е фокусиран върху идентифицирането на емпирични доказателства за:

- i. **Инструменталната адекватност и приложимост на разработената система от социологически изследвания**, чрез които последователно и поетапно се обхващат всички аспекти на обекта на изследване. Обвързването на отделните изследователски дейности в органична система от отделни изследвания е **адекватно**, ако позволява емпирична верификация на основните компоненти на концептуалния модел за обекта на изследване, и **приложимо**, ако теренната реализация на изследванията е реално осъществима и позволява набирането на представителна и достоверна информация.
- ii. **Адекватността, пълнотата и устойчивостта на разработения теоретичен модел** от гледна точка на същностните характеристики и взаимодействията между структурните елементи на обекта на изследване. Теоретичният модел е **адекватен**, когато отразява изследваната действителност обективно, моделът е **изчерпателен** (пълен), когато включва всички страни, характеристики и свойства на обекта на изследване, и **устойчив**, когато повторното и последващи изследвания по идентична методология достигат до спонтанното възпроизвеждане на едни и същи основни характеристики за обекта на изследване.
- iii. **Обосноваността и релевантността на избраните източници на емпирична информация**. Източниците на информация се смятат за научно обосновани и подходящо избрани, ако 1) съответстват на темата, предмета, целите и задачите на изследването и 2) не допускат когнитивно насилие над потенциалните респонденти.
- iv. **Методологическата целесъобразност и релевантност на методите за набиране на емпирична информация**. Методите се приемат за целесъобразни и подходящо подбрани, ако чрез прилагането им се създават методически условия за набирането на представителна и достоверна информация за обекта на изследване.

В своята съвкупност, горепосочените четири аспекта на емпирична верификация

са цялостна оценка за релевантността на възприетия холистичен подход за построяване на методология за емпирично изследване на „икономиката в сянка“. Холистичният подход е **релевантен**, ако базиращата се на него методология и изследователска стратегия създават пълен набор от методологически, технологически и организационно технически предпоставки за изчерпателно и научно обосновано изучаване на обекта на изследване.

За да се докаже обосноваността и релевантността на конструираната методология, чрез съдържателна интерпретация на една ограничена част от събраните емпирични данни се привеждат емпирични доказателства 1) **за инструменталната адекватност и приложимост на разработената система от социологически изследвания и 2) за адекватността, пълнотата и устойчивостта на разработения теоретичен модел** от гледна точка на същностните характеристики и взаимодействия между структурните елементи на обекта на изследване.

Чрез два конкретно подбрани примера (емпиричните данните за обхвата на икономиката в сянка и информация за причинно факторната детерминираност на икономиката в сянка) се показва 1) **обосноваността и релевантността на избраните източници на емпирична информация и 2) методологическата целесъобразност и релевантност на методите за набиране на емпирична информация.**

Заклучение

Реализираното при разработването на дисертационния труд мета изследване обхваща основните елементи на сложния, изпълнен с множество предизвикателства процес по конструиране на методология за емпирично изучаване на икономиката в сянка.

Емпиричното изучаване на икономиката в сянка е сложен поликомпонентен процес. Една от най-проблематичните области в това отношение е липсата на консенсусно приети виждания за подходите и методите при изграждането на научно обоснована методология и изследователска стратегия за емпиричното изучаване на проблематиката. С разработената в рамките на настоящия дисертационен труд методология за емпирично изследване на икономиката в сянка е направен опит за преодоляване на фрагментарността в подходите и нерелевантността в използваните методи. Конструираната методология се базира на съвременните концепции за неформалността като един от принципите за организация на социално икономическия живот. На основата на критичното осмисляне на теоретичните подходи е изграден

авторски концептуален модел за икономиката в сянка, в съответствие с който е конструирана научно обоснована методология и изследователска стратегия.

Практически всички елементи на така конструираната изследователска методология са верифицирани чрез реализирането на система от взаимно свързани социологически изследвания. Теренната реализация на проектираните социологически изследвания е осъществена при стриктно спазване на проектираните методики за набиране на емпирична информация и при най-строги методически контролни действия.

Методическият анализ на процеса на осъществяване на планираните социологически изследвания и оценката на качеството на получената съвкупна информация позволява да се направят следните основни констатации:

Първо, разработената система от социологически изследвания за целите на емпиричното изучаване на икономиката в сянка е инструментално адекватна и приложима. Методическата оценка на реализираните изследователски модули и полученото при тях емпирично знание показват, че разработената система от изследвания позволява **цялостно и изчерпателно обхващане** на всички аспекти на обекта на изследване. Чрез възприетия начин на организиране на отделните изследователски дейности в органична система от самостоятелни изследвания се набират емпирични данни, **адекватни** на обекта на изследване. Практическата реализация на проектираните изследвания е в духа на добрите методологически традиции на българската изследователска практика, в резултат на което е набрана представителна и достоверна информация.

Второ, съдържателният анализ на съвкупната информация позволява да се направи заключението, че е набран пълния обем от информация, необходим за изучаването на същностните характеристики и взаимодействията между структурните елементи на обекта на изследване. Анализът на съвкупната информация позволява да се направи цялостна социологическа реконструкция на обекта на изследване, което е индикация, че разработеният при подготовката на изследването концептуален социологически модел е адекватен и изчерпателен. Моделът е тестван в рамките на три последователни изследователски цикъл и всеки път е довел до набирането на пълен обем от търсената информация за обекта на изследване, което говори за устойчивост на разработения концептуален модел.

Трето, методическата оценка на реализираните изследвания показва, че източниците на емпирична информация са били подбрани правилно и адекватно.

Единиците на изследване са демонстрирали средно ниво на информираност, добро познаване на проблематиката и са изразили мнения и оценки по всички изследвани индикатори. За оценка на съдържателната стойност на емпиричните данни е приложена собствена методика, с която е оценена формалната пълнота и логическата консистентност в отговорите на анкетните въпроси. На примера на получените оценки на изследваните лица за обхвата на икономиката в сянка е доказано, че получената при отделните изследвания съвкупна информация съответства на предмета, обекта, целите и задачите на изследването. На това основание е направена общата констатация, че **решенията за избор на източниците на информация са целесъобразни и обосновани, а самите източници на информация са релевантни на обекта на изследване.**

Четвърто, релевантността на избраните методи за набиране на емпирична информация за целите на емпиричното изучаване на икономиката в сянка е демонстрирана на примера на емпиричните данни за причинно-факторната обусловеност на икономиката в сянка. Показано е как чрез последователното прилагане на качествени и количествени методи е получено, обогатено и развито знанието за предпоставките/факторите за възникване и за възпроизвеждане на икономиката в сянка.

В обобщение, верифицирането на разработената методология за емпирично изучаване на икономиката в сянка показва, че възприетият холистичен подход е **релевантен на обекта на изследване.** Конструиранията на тази основа методология отразява коректно и изчерпателно основните характеристики и свойства на икономиката в сянка, а възприетите подходи и методи създават необходимата съвкупност от методологически, технологически и организационно-технически предпоставки за изчерпателното и научно обосновано изучаване на обекта на изследване.

В процеса на реализираното мета изследване върху конструиранията на методология за емпирично изучаване на икономиката в сянка са изпълнени целите и задачите на изследването, потвърдени са трите изследователски хипотези. В резултат е доказано, че изследването на икономиката в сянка чрез система от социологически изследвания е методологически целесъобразно, инструментално осъществимо и рационално - както в познавателно отношение, така и по отношение на възможностите за конструиране и коригиране на национални политики.

Конструиранията методология за емпирично изследване на икономиката в сянка е

опит за обосноваването и разработването на научно обосновани подходи за цялостно и адекватно обхващане на феномена чрез изучаването му с холистичен подход. Замисълът на дисертационния труд бе да се покаже, че емпиричното изучаване на противоречиво възприемани обекти на изследване като икономиката в сянка е не само целесъобразно, но е практически осъществимо.

Разбира се, в науката винаги остават неосветлени аспекти, страни и елементи. Представеният дисертационен труд е едно методологическо начало в опитите да се обосноват адекватни изследователски решения. Предложена е интерпретация и решения на съществено важни методологически проблеми при изграждането на изследователска стратегия и технология за емпирично изучаване на икономиката в сянка. Но в процесът на конструиране на методологията стана очевидно, че поради своята хетерогенност и противоречивост, гъвкавост и динамичност, икономиката в сянка изисква непрекъснато усъвършенстване и оптимизиране на изследователските подходи и инструменти.

В тази връзка се очертават насоките за бъдещия анализ.

Установява се социологическата закономерност за неформалното икономическо поведение като еманация на социално икономическата „нормалност“ на трансформираното българско общество. Разгледана през тази перспектива, икономиката в сянка може да бъде обект на национални политики и въздействия, но това изисква изключително внимателно прецизиране на подходите, политиките и мерките. За целта е необходимо да се направи социологическа обосновка на подходите спрямо отделните проявления на икономиката в сянка и на тази основа да се мисли за мерките, така че те да бъдат адекватни на основните видове неформалност в съвременното българско общество и да кореспондират с очакванията на обществото за действия в тази посока. Различните видове сенчесто поведение са продиктувани от съвършено различни мотиви, а това предполага и прилагането на различни подходи спрямо тези практики. Много внимателно трябва да се осмисли до каква степен е възможно да се ограничат сенчестите икономически практики и да се идентифицират границите на рационалното ограничаване – такова редуциране, което в същото време създава предпоставки за икономическа свобода и стимулира естествената предприемчивост на пазарните субекти.

САМООЦЕНКА НА ПРИНОСИТЕ В ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Приноси за развитие на теорията и методологията на изследването на неформалните икономически дейности:

1.1. Идентифицирани са методологическите дефицити и проблемните полета в изследователските подходи, стратегии и технологии за емпиричното изучаване на неформалните икономически дейности. **Доказана е тезата, че емпиричното изучаване на сложни, обективно детерминирани и вътрешно противоречиви явления от типа на икономиката в сянка изисква прилагането на холистичен подход и систематични, адекватни и обосновани методологически решения, които да гарантират набирането на достоверна информация и в същото време да изчерпват обекта на изследване в неговата хетерогенност и амбивалентност.**

1.2. Разработена е **концепция за методологическата целесъобразност от прилагането на холистичен подход при емпиричното изучаване на икономиката в сянка. Предложено е авторско виждане за същността на холистичния подход като система от научни и методологически принципи за конструиране на методология за емпирично изследване на икономиката в сянка.** Идентифицирани и разкрити са методологическите етапи в сложния, поликомпонентен и строго субординиран процес по създаването и практическото приложение на методология за емпирично изследване на икономиката в сянка.

1.3. Обоснована и разработена е **комплексна методология за емпирично изследване на същността, генезиса, основните проявления, функциите и механизмите за възпроизвеждане на икономиката в сянка в трансформиращото се българско общество.** Обоснована е вътрешната логика и организиращите принципи в построяването на комплексна методология, базирана на холистичния подход; конструирани и представени са иманентно присъщите елементи от методологията за емпиричното изследване на икономиката в сянка. За практическото прилагане на методологията е **обоснована, разработена и верифицирана система от относително самостоятелни, кохерентни и подчинени на строга обща логика изследователски дейности (социологически изследвания), групирани в три изследователски цикъла.**

1.4. Разработени са: 1) концепция за структурата на икономиката в сянка и нейната детерминираност като закономерен, присъщ, необходим и имплицитно вплетен елемент на трансформиращото се българско общество; 2) **оригинално авторско виждане за функциите на икономиката в сянка и произтичащите от това основни видове неформалност;** 3) формулиран е **критичният праг на насищане на социеталното пространство с формални правила;** 4) изграден е модел на

взаимодействията между формалните и неформалните елементи в системата от социално икономически отношения.

2. Практико-приложни приноси:

2.1. Разработено е виждането за **икономиката в сянка като присъщ елемент от съвременните социално икономически системи и закономерен компонент от трансформиращите се икономики.** Конструиран е теоретичен модел (концептуална схема) на **сенчестото икономическо поведение у нас две десетилетия след началото на прехода.** Моделът съдържа евристичен потенциал за конструиране на методологии за емпиричното изучаване на: 1) представите, нагласите и оценките на различни категории от населението за неформалните икономически дейности; 2) възприемането и чувствителността на българското общество към сенчестите практики в икономиката; 3) обхвата и проявленията на сенчестите икономически практики; 4) реалната включеност на пазарните субекти в икономиката в сянка и 5) детерминантите на сенчестото икономическо поведение.

2.2. Приносен елемент на дисертационния труд е описанието на обекта (икономиката в сянка) към определен времеви момент. Само по себе си, пълното реализиране на проектираните три цикъла на системата от социологически изследвания продуцира емпирично знание за тенденциите и динамиката на обекта на изследването. Но от друга страна, предложената изследователска схема и направеното на тази основа социологическо реконструиране на обекта на изследването биха могли да се използват като основа за бъдещи изследвания, в това число за изследване на динамиката на обекта.

2.3. Конструирани са **модели за поведение на стопанските субекти, нарушаващи формалните правила за стопанска дейност.** Моделите са конструирани на основата на емпиричните данни от осъществените социологически изследвания и биха могли да се прилагат в социологическата практика за емпиричното изучаване на стопанското поведение на пазарните субекти, идентифициране на социално икономическите последици от икономиката в сянка и възможностите за оптимизиране на институционалната среда.

СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИТЕ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

I. Научни статии и монографии

1. **Ченгелова, Е. 2012. Методологически подходи за изследване на образа на икономиката в сянка, сп. Социологически проблеми, ISSN 0324-1572, кн.1/2, с. 408-429.**
2. **Ченгелова, Е. 2012. Сивата икономика в представите на работодателите – подходи и основни резултати, сп. Икономически алтернативи, кн.1, с. 86-104.**
3. **Ченгелова, Е. 2012. „Човешките” измерения на сивата икономика. Работодатели и наеман труд в търсене на оптимални модуси за оцеляване в криза, В: Глобалната криза и България – социално-икономически и демографски проблеми и хуманитарни аспекти, София, с.162-195.**
4. **Петранов, Ст., Е. Ченгелова и М. Иванова. 2012. Комплексен аналитичен доклад – информационен обзор за състоянието на неформалната икономика в България. АИКБ, София, ISBN 978-954-92331-9-3, 341 стр.**
5. **Ченгелова, Е и А. Накова. 2012. Първи мониторингов доклад върху неформалната икономика и постигнатия напредък в нейната превенция. АИКБ, София, ISBN 978-619-7056-01-3, 207 стр.**
6. **Ченгелова, Е., В. Живкова, Г. Колева и А. Накова. 2011. Неформалната икономика и работодателите: основни начини, по които изрядният бизнес понася вреди вследствие на неформалната икономика, специфика на проявление на неформалната икономика по браншове. АИКБ, София, ISBN 978-954-92331-4-8, 111 стр.**
7. **Ченгелова, Е., А. Накова. 2011. Основни предизвикателства за диагностика, ограничаване и превенция на неформалната икономика, АИКБ, София, ISBN 978-954-92331-3-1, 188 стр.**
8. **Ченгелова, Е., В. Живкова и А. Накова. 2011. Неформалната икономика: обществена търпимост, възможности и предизвикателства за ограничаване и превенция, АИКБ, София, ISBN 978-954-92331-6-2, 248 стр.**
9. **Ченгелова, Е. (в съавторство). 2011. Анализ на количествените и качествените параметри на интеграция на икономическите имигранти в българското общество и предизвикателствата за нейното подобряване, АИКБ, София, ISBN 978-954-92331-7-9, 116 стр.**
10. **Ченгелова, Е. 2011. Сивата икономика в представите на населението: методологически подходи и основни резултати, сп. Наука, ISSN 0861 3362, кн.6, с.40-53.**
11. **Chengelova, E. 2011. The Grey Economy in the Representations of Rural Dwellers. An Attempt at Reconstructing the Grey of Bulgarian Rural Economy.**

In: Diversity and Inequality in Rural Europe - The Bulgarian Case, Compiled by Galina Koleva, Edited by V. Kozhuharova-Zhivkova, ALLA Publishers, Troyan 2011, ISBN 978-954-8465-68-7, pp. 98-108 (in English).

12. **Ченгелова, Е. 2013.** Холистичен подход за изследване на икономиката в сянка. сп. **Народностопански архив, СА “Д. А. Ценов”, Свищов, кн. 1/2013 (под печат).**
13. **Ченгелова, Е. 2013.** Динамика и актуални тенденции в оценките на работодателите за икономиката в сянка, сп. **Наука, ISSN 0861 3362, кн. 3/2013 (под печат).**
14. **Ченгелова, Е. 2010.** Българските изследователи - подходи и принципи при разработване на изследователски инструменти. В: **Юбилеен сборник, посветен на 70 години от рождението на чл. кор. проф. дсн А. Атанасов, Академично издателство “М. Дринов”, София, ISBN 978-954-322-368-8, стр. 33-50.**
15. **Атанасов, Ат., Св. Съйкова, Е. Ченгелова, М. Молхов, Е. Маркова. 2010.** Изкуството да се задават въпроси и да се получават отговори. **Издателство Софттрейд, София, ISBN 978-954-334-103-0, стр. 10-21, 139-206, 207-225.**
16. **Ченгелова, Е. 2010.** Поглед върху съвременната социологическа практика. Сп. **Наука, ISSN 0861 3362, кн.1, с.5-9.**
17. **Ченгелова, Е. 2009.** Отворените въпроси – опит за методологическа рефлексия. Сп. **Социология, ISSN 1313-9762, кн. 1, стр., 97-114.**
18. **Ченгелова, Е. 2007.** Приносът на българската наука за развитието на обществото - в огледалото на общественото мнение. В: сп. **Наука, кн.6, ISSN 0861-3362, стр. 32-39.**

II. Доклади пред научни конференции по темата на дисертацията

1. **Ченгелова, Е. 2012.** Доклад на тема **„Методологически подходи за изследване на образа на икономиката в сянка”**, Научна конференция на СУБ на тема **„Съвременните предизвикателства пред науката”**, София (30-31.05.2012).
2. **Ченгелова, Е. 2012.** Еднодневно обучение за преподаватели по икономика и индустриализация” във висшите училища в България на тема **„Неформалната икономика –същност, обхват и проявление”**. Самостоятелно подготвени и представени лекционни материали за два обучителни модула: 1) **„Предпоставки за възникване и развитие на неформалната икономика”** и 2) **„Методологически и методически аспекти на неформалната икономика”**, Велико Търново (19.05.2012).

3. **Ченгелова, Е. 2012.** Пленарен доклад на тема: „**Актуални тенденции в обхвата и проявленията на неформалната икономика на национално и браншово ниво**”, Открито заседание на Обществения съвет за ограничаване и превенция на неформалната икономика, София (7.07.2012).
4. **Ченгелова, Е. 2012.** Доклад на тема: „**Неформалната икономика в представите на работодателите и работниците/служителите: актуални измервания и сравнителни анализи**“, Национална конференция по проект „Ограничаване и превенция на неформалната икономика”, София (07.12.2012).
5. **Ченгелова, Е. 2011.** Пленарен доклад на тема „**Основните предизвикателства за диагностика, ограничаване и превенция на неформалната икономика**”, Национална конференция по проект „Ограничаване и превенция на неформалната икономика”, София (10.05.2011).
6. **Ченгелова, Е. 2011.** Пленарен доклад на тема „**Резултати от отразяването в медиите на темата неформална икономика и дейностите на НЦ „Икономика на светло**” по проект „Ограничаване и превенция на неформалната икономика за периода 2010 - 2011 г”, Национална конференция по проект „Ограничаване и превенция на неформалната икономика”, София (28.11.2011).
7. **Ченгелова, Е. 2010.** Пленарен доклад на тема: „**Междинни резултати от вътрешнофирмените одити, дълбочинните интервюта по браншове и фокус групите по региони**”, Открито заседание на Обществения съвет за ограничаване и превенция на неформалната икономика, София (19.05.2010).
8. **Ченгелова, Е. 2010.** Доклад на тема: „**Неформалната икономика в представите на работодателите и населението: два погледа към сенчестата страна на икономиката**, Национална конференция по проект „Ограничаване и превенция на неформалната икономика”, София (08.09.2010).
9. **Ченгелова, Е. 2010.** Пленарен доклад на тема: „**Неформалната икономика: основни резултати от изследванията на представите, оценките и нагласите на населението, работодателите и работниците/служителите**”, Открита пленарна сесия на Националния съвет на АИКБ, София (03.12.2010).
10. **Ченгелова, Е. 2010.** Пленарен доклад на тема: „**Оценки, нагласи и представи за неформалната икономика: междинни резултати от национално представителните изследвания**”, Открито заседание на Обществения съвет по проект „Ограничаване и превенция на неформалната икономика”, София (14.12.2010).